

הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה

שמחה עמנואל

חיבה יתרה הייתה לחסידי אשכנז לגימטריות בכלל, ולגימטריות של סידור התפילה בפרט. הם ספרו ומנו את מילותיה — ולפעמים גם את אותיותיה — של כל ברכה ותפילה, ומצאו כי מניין זה תואם למניין המילים שבפרשה מסוימת בתורה, למספר הפעמים שמילה מסוימת מופיעה בתנ"ך, וכדומה. עצם מניין התיבות וחיפוש המשמעות למניין זה איננו חידוש של חסידי אשכנז, וכבר מצאנוהו לפרקים, כפרפראות לחכמה, בדברי חז"ל.¹ אך חסידי אשכנז הפכו עניין זה לשיטה של

* המאמר נכתב בסיועה של מלגה על שם פרופ' א"א אורבך מטעם קרן הזכרון לתרבות יהודית, ותרדתי נתונה להנהלת הקרן. המאמר מבוסס ברובו על אוצרותיו של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שבלעדיו מחקר מעין זה לא יכול היה לבוא לעולם.

להלן רשימת קיצורים המשמשים במאמר זה:

סידור הרוקח: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' מ' הרשלר וי"א הרשלר, ירושלים תשנ"ב. 'סודות התפילה': הקטעים בסידור הרוקח המובאים תחת כותרת זו.

'סודי התפילה': כ"י אוקספורד 1575, דף א1-29בב.

'סודי התפילה ב': כ"י אוקספורד 1574, דף א169-187א (וכתבייד מקבילים, ראה להלן, הע' 43).

'גימטריאות של תפילה': כ"י קיימברידג', האוניברסיטה Add. 3127, דף א315-320א (וכתבייד מקבילים, ראה להלן, הע' 54).

'רמב"ן א': כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים L981, דף א1-12ב (וכתבייד מקבילים, ראה להלן, הע' 59).

'רמב"ן ב': כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8122, דף א86-113א (וכתבייד מקבילים, ראה להלן, הע' 60).

כתב הפולמוס: החיבור המתואר להלן, סעיף ד.

סידור ר"ש מגרמיזא: סידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא וסידור חסידי אשכנז, מהד' מ' הרשלר, ירושלים תשל"ב.

ראה למשל: ברכות כח ע"ב: 'שמנה עשרה... א"ר הלל בריה דר' שמואל בר נחמני כנגד י"ח אזכרות שאמר דוד בהבו לה' בני אליהם, רב יוסף אמר כנגד י"ח אזכרות שבקריאת שמע, א"ר תנחום אמר רבי יהושע בן לוי כנגד שמונה עשרה חוליות שבשדרה' (וראה גם שם, כט ע"א); תנחומא קדושים, ו: 'א"ר מני לא תהא קריאת שמע קלה בעיניך, מפני שיש בה רמ"ח תיבות, כמנין איברים שבאדם'.

ממש, או בלשונו של ר' יחיאל בן הרא"ש, בן ראשית המאה הארבע עשרה: 'חסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות ונכגד מה נתקנו'.² הגימטריות לתפילות של חסידי אשכנז נתחבבו כנראה על עמך ישראל, הן באשכנז עצמה והן מחוצה לה, עד שגם חכמים בספרד ובפרובנס שילבו אותן בתוך ספרי ההלכה שלהם.³

המיוחד בדבריהם של חסידי אשכנז — ולולי עניין זה ספק אם היו זוכים בכלל לתשומת לב במחקר — הוא בדברי פולמוס ארוכים ונוקבים שיש להם עם מתפללים שאינם מקפידים כראוי על מנין התיבות שבכל ברכה, ומקלקלים בכך את משמעותה המיסטית של הברכה. דברי הפולמוס מתמקדים במספר קטן של תפילות (ראה להלן), והם מכוונים בעיקר נגד אנשי צרפת ואנגליה ('איי הים'). עם זאת, גם אנשי גרמניה אינם יוצאים נקיים מהביקורת החריפה על שחרגו ממניין התיבות.⁴

דברי הפולמוס מעסיקים מזה שנים רבות את החוקרים,⁵ שניסו לברר מי הוא החכם שעורר את הפולמוס, איזה זרם הוא מייצג, מי הלך בדרכו, ועוד שאלות

2 טור א"ח, ס' קיג (וכבר כתב ראבי"ה: 'שוקל וסופר יודע בין ונכון לחש מורי הרב ר' אליעזר ב"ר יהודה' [נספח ראבי"ה תשובות, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשמ"ט, עמ' קעד, ס' תתקט]). דברים דומים באים כבר אצל אביו של הטור, שכתב: 'כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה ונכגד מה נתקנה' (שו"ת הרא"ש, כלל ד ס' כ. תיאור של דרך חישובי הגימטריות מצוי בספר חסידים, מהר"י וויסניטנעצקי ו' פריימאן, פרנקפורט ע"ז מין תרפ"ד, עמ' 385-386 ס' תתשעה: 'אומרים הברכות ותשכחות במשך... כשאני מושך אני מונה באותו מזמור כמה אלפי"ן וכמה בתי"ן כמה כל אות ואות באצבעותי, ואחר כך כשאני חוזר לבית אני נוהן טעם למה כך וכן'). אפשר שר' אפרים מבנות הלך אף הוא בדרך זו בפירושו לסידור, ראה סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' ס; שם, עמ' קיד (ונכפל שם, עמ' קט הע' 38. הדברים הועתקו מילה במילה על ידי ר' אלעזר מוורמייזא, ראה סידור הרוקח, עמ' שלא). על פירושו לסידור של ר' אפרים מבנות ראה א"א אורבך, ערוגת הבשם, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, ד, עמ' 39 ואילך. ר' אפרים היה כנראה מבוגר מר' יהודה החסיד, שכן ר' אפרים נולד בשנת 1132 (אורבך, שם, עמ' 40), שמונים וחמש שנה קודם לפטירתו של ר' יהודה החסיד, בשנת 1217 (ראה סידור הרוקח, עמ' שיד).

3 ראה למשל: טור א"ח, ס' קיג ואילך; ארחות חיים, הל' תפלה, ס"ק יז ואילך (פירינצי תק"י, דף יד ע"ג ואילך). על הגימטריות בכלל, ועל השפעתם של חסידי אשכנז על מקובלי ספרד בתחום זה בפרט, ראה עתה במאמרו של ד' אברמס: D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *Journal of Jewish Studies* 47 (1996), pp. 85-101.

4 כגון: 'רבים מעמי הארץ אנשי צרפת ואשכנז' (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכב).

5 החוקר הראשון שעסק בחיבור זה (אך בקטע שאיננו פולמוסי) היה כמדומה גרץ, ראה: H. Graetz, *Geschichte der Juden*, V, Magdeburg 1860, pp. 467-468 (גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, ג, ורשה תרנ"ד, עמ' 418-419. על גלגוליו המשונים של קטע זה בספרות המחקר ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט,² עמ' 33 הע' 30). אחריו עסקו בחיבור עוד רבים מטובי החוקרים. המחקר המפורט האחרון שהוקדש לחיבור הוא של י"מ תא-שמע, 'קונטרסי "סודות התפילה" לרבי יהודה החסיד', תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 65-77.

רבות ונכבדות. דומה כי על אף כל מה שנכתב עד היום בעניין זה, עדיין לא הגענו אל פתרונו. דברי הפולמוס מצויים לפנינו בכתבי־יד רבים, השונים זה מזה, וקטעים מדברי הפולמוס נשתרבו אל חיבוריהם של חכמים אחרים. דיוניהם של מרבית החוקרים נעשו על פי כתבי־יד משובשים ומאוחרים (חלקם מראשית המאה התשע עשרה!). בכתבי־יד אלו שלטה ידם של עורכים ומעתיקים, שעשו בהם כרצונם, ולכן רבות ממסקנותיהם של החוקרים טעויות תיקון.

דברי הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה נדפסו לאחרונה על ידי הרב משה הרשלר, במשולב עם פירושו הגדול של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור התפילה. מהדורתו של הרב הרשלר מבוססת ברובה על הוורסיה שאנו מכנים כאן 'סודי התפילה ב' (ראה להלן), הכוללת בתוכה הן את המניין הטכני של הגימטריות והן את דברי הפולמוס. עם זאת, המהדיר הוסיף והעתיק קטעים גם מכתבי־יד אחרים, והביא את כולם תחת הכותרת 'סודות התפילה'. המהדיר בחר שלא להדפיס את 'סודות התפילה' ברציפות, אלא שיבץ כל קטע ממנו במקום המתאים לו בפירוש הסידור, באות עבה ובכותרת מיוחדת.⁶

הרב הרשלר עמל שנים רבות להכין לדפוס את פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור ואת הקטעים מ'סודות התפילה' ששילב בתוכו,⁷ אך הוא לא זכה להשלים את מלאכתו, ונפטר בטרם עת. הספר יצא לאור רק לאחר פטירתו של המהדיר, ויש בכך להסביר כמה פגמים שיש בו: חלקים נכבדים מן החיבור לא הובאו כלל במהדורה הנדפסת,⁸ וגם דברי החתימה החשובים של המחבר הבאים בסוף החיבור (ראה להלן) לא נכללו בספר הנדפס.⁹ זאת ועוד: המהדיר שילב בספר קטעים מכתבי־יד שונים, קדומים ומאוחרים, בלי לציין את מקורו של כל קטע.¹⁰ במלאכתו זו, יצר המהדיר חיבור חדש, שאין כדוגמתו באף כתבי־יד. לזכותו של הרב הרשלר ייאמר, כי הוא הלך בדרכם של המעתיקים הקדומים יותר של החיבור, שאף הם עשו מלאכה דומה להפליא, וציירו קטעים מחיבורים שונים למקום אחד, וכמבואר להלן. על כל פנים, אי אפשר בשום אופן להבין את טיבו של החיבור (וליתר דיוק: החיבורים) על פי המהדורה הנדפסת, ואף לא על פי כתבי־

6 הקטעים נדפסו תמיד קודם לגוף הפירוש. קטעים שנדפסו באות עבה אך בגוף הפירוש, וללא ציון מפורש 'סודות התפילה' (כגון עמ' קסו, תע-תעט, ועוד), אינם מן החיבור, אלא מגוף הפירוש.

7 'סודות התפילה' על תפילת שמונה עשרה נדפסו על ידי הרב הרשלר עוד בחייו, במאמרו 'מדרש שמונה עשרה לרבנו אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח', סיני עד (תשל"ד), עמ' קצג-ר.

8 כגון הסודות לתפילת מוסף של ראש השנה ולתפילות יום הכיפורים, המצויים בכתבי־היד שעמדו לפני המהדיר.

9 אף שהם הובאו ב'פתח דבר' לספר, עמ' 11.

10 לפעמים המהדיר הביא זה אחר זה קטעים מקבילים ממקורות שונים. ראה למשל סידור הרוקח, ראש עמ' רעז: 'בברכה זו נחלקו רבינו שמואל החסיד ורבינו יהודה החסיד... עכ"מ [=עד כאן מצאתי]', שהוא סיכום קצר של הדברים הארוכים שב'עמ' רעז-רעז 'עוד מצאתי' ו"ל...').

היד המאוחרים, ועלינו לפנות לכתבי-היד הקדומים. מטרתו העיקרית של מאמר זה היא לפתור את השאלות הביבליוגרפיות המורכבות, ולהפריד בין חיבורים שונים שנתקבצו לאכסניה אחת. רק לאחר מכן, לכשנדע אל נכון מה היקפו של כל חיבור ומיהו מחברו, נוכל לפנות לשאלות המהותיות.

[א]

נפתח תחילה בנוסח שבכ"י אוקספורד, בודלי 1574, ובכתבי-יד מקבילים.¹¹ נוסח זה נידון בכמה ממחקריו של י' דן,¹² וגם מהדורתו של הרב הרשלר מבוססת ברובה על כתב-יד זה.

השאלה הבסיסית ביותר היא, מי כתב את החיבור. מחד גיסא, יש בחיבור עדויות חד-משמעיות כי הוא יצא מתחת ידו של ר' אלעזר מוורמייזא. בסופו של החיבור מצויים דברי חתימה מפורטים של המחבר (שלא נדפסו על ידי הרב הרשלר), ומהם עולה בבירור כי הכותב הוא ר' אלעזר מוורמייזא: 'אני אליעזר הקטן קבלתי טעמי תפלות מאבא מורי רבינו יודא בר קלונימוס וממורי רבינו יודא חסיד אב החכמה...'.¹³ הוכחה נוספת לזהותו זו של הכותב מצויה בגוף החיבור, שם כותב המחבר 'אני אלעזר הקטן', בסגנון המקובל תמיד אצל ר' אלעזר מוורמייזא. מאידך גיסא, ר' אלעזר מוורמייזא נזכר כמה פעמים בחיבור בגוף שלישי, ונוכרים בחיבור אף חכמים המאוחרים לו.¹⁴

סתירה פנימית זו מצויה רק בכתבי-היד המאוחרים של החיבור, שהדיון התמקד עד היום דווקא בהם. מבקשים אנו להציג כאן נוסח אחר של החיבור, וממנו תיפתר השאלה מעצמה.

הנוסח האחר מצוי בכ"י אוקספורד, בודלי 1575, דף א1-29ב¹⁵ (להלן 'סודי

11 ראה להלן, הע' 42.

12 ראה בעיקר בביקורתו של י' דן על ספר ערוגת הבשם, תרכ"ץ לד (תשכ"ה), עמ' 301; הנ"ל, 'לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל, מ' בן-ששון ור' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 389-398 [נראה עתה י' דן, על הקדושה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 369-380].

13 כ"י אוקספורד 1574, דף 187א. הנוסח המלא של דברי החתימה יובא להלן, מכתב-יד משוכח יותר.

14 ראה להלן, הע' 44.

15 כתב-היד נעתק באמצע המאה החמש עשרה, כמאתיים וחמישים שנה קודם לכ"י אוקספורד 1574, ראה *M. Beit-Arié and R. A. May, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, Oxford 1994, p. 266. מכ"י אוקספורד 1575 הועתקו כ"י קיימברידג', טריניטי קולג' 85, דף (1)א-(11)א וכ"י ירושלים, אברהםס 12, דף 62א-70ב (השני מגיע רק עד לתחילת תפילות המועדים [דף 15א בכ"י אוקספורד], ושם הסופר הפסיק להעתיק. בכתב-יד זה הועתקו אף קטעים מ'סודי התפילה ב' ומ'כתב הפולמוס', ראה להלן, הע' 47 והע' 74).

התפילה). החיבור עוסק במניין המילים שבכל התפילות והברכות (כולל גם הגדה של פסח, פרקי אבות והושענות), וכותרתו היא: 'בשם נורא עלילה נאכתוב מניין התפילה וסודי התפילה' (דף א1).¹⁶ מחברו של 'סודי התפילה' הוא ללא ספק ר' אלעזר מוורמייזא; אין בכתב־היד אזכור כלשהו של חכם המאוחר לר' אלעזר, והוא מדבר בחיבור בגוף ראשון, 'אני אלעזר הקטן', כדרכו בכל חיבוריו.¹⁷ הוכחה חד־משמעית נוספת לזהותו של המחבר באה בדברי החתימה שבסוף החיבור, שיובאו כאן בשלמותם:¹⁸

סליק טעמי תפילות ואשרי הזהיר בהם. אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפילות מאבא מרי רבינו יהודה בר קלונימוס וממורי רבינו יהודה חסיד אב החכמ' כאשר קיבל מאביו רבי' שמואל הקדוש בן רבי' קלונימוס הזקן בן רבי' יצחק. והם קבלו רב מרב, גאון מגאון, עד רבנא משה בן רבנא קולנימוס (!) שהביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא. ורבנא משה קיבל מאביו אהרן בן רבנא שמואל הנשיא, וקבלו רב מרב עד שמעון הפקולי. ואבותינו הראשונים גנוזים ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסידיו הדור, עד שבא רבינו יהודה חסיד זצ"ל ומסרו לי, והוא צוה עלי להעתיק ולגלותו לחסידי הדור, למען ידעו מהסוד וברכות וכתפילה ויכונו לבם, ולא יותירו ולא יחסרו אפי' אות אחת, כ"ש תיב'. ואל יצא בעקבי איי הים שמוסיפי' ומחסרי' ועתידין ליתן את הדין. והזהיר בה שלא להוסיף ושלא לחסר תפילתו מקובלת ויהא בן העולם הבא, רק חזק ואמץ. (דף א29-ב)

כ"י אוקספורד נזכר כמה פעמים במחקר, והוא נרשם כאחד מכתב־היד הכוללים את סודות התפילה,¹⁹ ולמרות זאת, איש לא דן בטיבו של כתב־היד. אין זאת אלא משום שכתב־היד אכן 'משעמם' עד מאוד; יש בו אך ורק המניין הייבש של מילותיה של כל תפילה ודיון קצר במשמעויותיו של מניין זה, אך אין בו כלל דברי פולמוס חריפים, שכתב־היד האחרים מתגדרים בהם. רק בשני מקומות

16 מקצת מן הכותרת נחתכה, וההשלמה היא מתוך ההעתקה שבכ"י קיימברידג'.

17 דף 12ב: 'נעריצן ונקדישן עד נביאך י"ד תי'... ואני אלעזר הקטן או' ככתוב' (הדברים מצויים גם בסידור הרוקח, עמ' תקלז-תקלז [ושם עמ' שכח]); דף 15ב: 'על הנסים פ"ט תי'... ואני אלעזר הקטן פ"ד' (=סידור הרוקח, עמ' תשכא).

18 דברי החתימה נדפסו כבר לפני קרוב לארבע מאות שנה, בספר מצרף לחכמה: 'כתב הרקח הנ"ל בקונטרס ישן שבו קיצר סוד כל ברכה וברכה ומנין חיבות ואותיות כל ברכה וברכה, ולבסוף כתב ז"ל, סליק טעמי תפילות ואשרי הזהיר בהם...' (יוסף שלמה רופא מקנדיא דילמדיגו, תעלמות חכמה, מצרף לחכמה, [הנויאה] שפ"ט, יד ע"ב טו ע"א. קטע זה נעתק, ובדיק באותה לשון, גם בכ"י שטרסבורג, ספרייה לאומית ואוניברסיטאית 3971, עמ' 8, ונכתב בסופו: 'היום יום ד' זך טבת השצ"א העתקתי כל זאת מכתבת הישיש האלון כהר"ר ואלון, כאן פה ריכשהובן, נאם אשר בן לא"א אליעזר לבית לוי ז"ל איש אולסהיים'. וראה להלן, הע' 21).

19 ראה למשל בביקורתו של י' דן על ספר ערוגת הבשם (לעיל, הע' 12), עמ' 301 הע' 31.

ב'סודי התפילה' מצויים דברי פולמוס, ואף הם בלשון מתונה יחסית. האחד, בדברי החתימה לחיבור שהבאנו לעיל ('ואל יצא בעקבי איי הים שמוסיפי' ומחסרי' ועתידין ליתן את הדין'), והשני: 'ויש שכתבו על רב סעדיא שאי' לומ' אור חדש, ושקר הם דוברים, כי הוקש' בעיניהם שהברכה נתייסדה על אור של כל יום. והם דוברים על צדיק (עתה) [עתק], כי אנו מתפללין על אור שנברא ביו' ראשון וגנוז הק' לצדיקי' כדאית' בבראשי' רבה' (דף 5א).²⁰ נדגים את טיבו של החיבור מתוך קטע שעדיין לא נדפס, ובו כל דיונו של ר' אלעזר מוורמייזא במסכת אבות:

משה קיבל תורה, י"ו בבות, נגד י"ו בריתות, וי"ו פסו' באנכי, לומ' שגם מסיני. וכיחזקאל י"ו חרב גבי יורדי בור, לומ' הכופר בתורת בעל פה יורד לתחתית גיהנם.

ר' אומ' איזו דרך ישר', י"ג בבות. י"ג מדות התורה נדרשת, י"ג אריכות ימים בחומש, י"ג אותיות באבות, י"ג אורות במעשה בראשית עד ויכלו, י"ג מזכחו' באבות ובנח.

עקביא בן מהללאל, י"ז בבות. י"ז תורת משה בקרייה, י"ז אלהי אברהם, בהבראם אותיו' אברהם, י"ז תי' יתר בדברות אחרונות מן הראשונות, י"ז ברכות באם בחקתי וי"ז אותיות מה' עד ש' בא"ב מאותיות משה, וזהו כי טו"ב הוא, י"ז.

בן זומא, כ"ה בבות. כ"ה אשרי בתילים, כ"ה ברוך בחומש, כ"ה אותיות בפסו' ישא ה' פניו, כ"ה שלום בחומש, כ"ה שלום בישיעה, כ"ה צוויים בחומש, כגון אנכי מצוך, מצוה אתכ'.

בעשרה מאמרות, ל"ב בבות. ל"ב נתיבות נברא העולם, לכך התורה מתחיל בב' ומסיים בל'. ל"ב אלהים עד יום הששי, לכך ל"ב אמות מזבח למטה, לומר כשם שהמזבח מכפר כך תורה מכפר.

שנו חכמים אינו מפרקי אבות, ויש בו י"א בבות, כי בפרקי אבות אינו כי אם ה' פרקים, נגד ה' חומשים, ה' ספרי' בתהילי', ה' מלך הכבוד במזמור להי' הארץ. ובה' פרקים דלעי' ק"ג בבות, כמניין עג"ל, לומר הכופר בו' סדרים מודה בעגל, וכן עולה ק"ג התחלת א'מונת ע'תך ח'סן י'שועות ח'כמה ו'דעת יראת ה'. ובשנו י"א בבות, י"א מדות במזמור מי יגור באהליך, י"א בגדי קדש בתורה, י"א פנים במרכבה ראשונה וי"א במרכבה שנייה, י"א תורה בספר תילים, י"א שמים במעשה בראשית, שאין זוכה למתיבתא דרקינא אלא מי שעוסק בתורה. (דף 24א-ב)

על אף דברינו בשבחו של 'סודי התפילה', שאין בו תוספות מאוחרות, עדיין ברור שחלו בו ידיהם של מעתיקים. קונטרס קטן זה הוא קיצור של חיבור מקיף הרבה

20 נדפס בסידור הרוקח, עמ' רנד-רנה (מתוך 'סודי התפילה ב'. ההמשך בנדפס הוא מתוך 'כתב הפולמוס', שעסק אף הוא בעניין זה. וראה להלן, ליד הע' 88).

יותר, שהיה גדול במקורו פי כמה וכמה ממה שמונח לפנינו. כך מעיד הסופר של כ"י אוקספורד מיד לאחר דברי החתימה של המחבר: 'סליק ליקוטי טעמי תפילות כי לא כתבתי רק אחד מעשרי' והוא האריך, עיין בספרו' (דף 29ב).²¹ מהו אפוא טיבו של החיבור הגדול, שרק קיצורו מצוי בכ"י אוקספורד?

בדיקה שיטתית של 'סודי התפילה' מלמדת כי אין הוא אלא קיצור של פירוש הגדול והידוע של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור. פירוש זה כולל בתוכו מגוון גדול של פירושים: בדרך הפשט, הסוד, הגימטריה, ועוד. הגימטריות שבפירושו של ר' אלעזר מחזיקות בדרך כלל רק משפט אחד או שניים, והמלקט של 'סודי התפילה' בחר לו רק אותן — ואף לא את כולן — ויצר מהן חיבור נפרד.

זיקה זו שבין 'סודי התפילה' לבין פירוש הרוקח לסידור, עולה ממאות קטעים המצויים מילה במילה בשני החיבורים. עם זאת, קטעים לא מעטים ב'סודי התפילה' אינם נמצאים בפירוש הרוקח לסידור הנדפס. חלק ניכר מאותם קטעים שאינם בפירוש הרוקח הנדפס מצויים בכתב-היד של פירוש הרוקח לסידור, אלא שהמהדיר השמיטם.²² קטעים אחרים אינם נמצאים אף בכתב-היד של פירוש הרוקח לסידור, ואפשר כי המלקט של 'סודי התפילה' הוסיף בו קטעים מדעתו (או מחיבורים נוספים שעמדו לפניו), ולכן יש ב'סודי התפילה' דברים שאינם מצויים בפירוש הרוקח לסידור.²³

חמורה יותר היא שאלת החטיבות האחרונות ב'סודי התפילה';²⁴ שאינן מצויות כלל בפירוש הרוקח הנדפס — פרקי אבות, הושענות ופיוטים לשמחת תורה — ועל כולם: דברי החתימה (שהעתקנום לעיל), שאינם מצויים בפירוש הרוקח לסידור. ואם נכונים דברינו, כי 'סודי התפילה' הוא ליקוט של גימטריות מתוך פירוש הרוקח לסידור, מגיין באו חטיבות אחרונות אלו?

תמיהה זו מחייבת אותנו לבדוק את כתב-היד של פירוש הרוקח לסידור. פירוש זה מצוי בידינו בחמישה כתבי-יד:²⁵ אוקספורד, בודלי 1204; וינה, הספרייה

21 יש"ר מקנדיאה הכיר אף הוא רק את הקיצור, שהרי הוא כתב (לעיל, הע' 18): 'כתב הרוקח הג"ל בקונטרס... שבו קיצר'. וראה להלן, הע' 41.

22 המהדיר השמיט מפעם לפעם קטעים בגוף הפירוש, משום שנדפסו כבר ב'סודות התפילה'. כך למשל בגימטריות 'אתה קדוש', 'ברך עלינו', 'תקע בשופר' ו'שמע קולנו', שבתפילת שמונה עשרה, החסרות בסידור הרוקח הנדפס, אך הן מצויות בכ"י אוקספורד 1204, דף 78ב, 83א, 83ב, 78ד.

23 ראה למשל הדברים שהבאנו לעיל, ליד הע' 20, ולהלן, הע' 128.

24 דף 24א-22ב. הגימטריות להגדה של פסח (דף 23א-22ב) מצויות בפירושו של הרוקח להגדה של פסח. פירוש זה הוא חלק אינטגרלי מפירוש הרוקח לסידור, אך הוא נדפס בכרך נפרד (הגדה של פסח ושיר השירים עם פירוש הרוקח, מהד' מ' הרשור, ירושלים תשמ"ד).

25 דבריו של הרב הרשור במבואו לספר (עמ' 14) על כתב-היד טעונים תיקון רב (כ"י פילדלפיה הנזכר שם הוא כ"י מוסקבה 614; התצלום המובא שם, עמ' 22), הוא של כ"י מוסקבה, דף 89ב; דבריו של הרב הרשור כי כתב-היד מגיע רק עד תחילת תחנון אינם נכונים). חלקים מהפירוש נעזקו גם בגיליונותיהם של כמה סידורים שבכתב-יד, ראה למשל להלן, הע' 39 והע' 73.

הלאומית 108; מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 511; שם 614; פריס, הספרייה הלאומית 772. heb. ²⁶ רוב כתבי-היד פגומים בסופם, וחסרים בהם דפים רבים, ורק כתב-יד אחד – מוסקבה 511 – שלם. למרבה הצער, גם כ"י מוסקבה 511 רחוק מלהיות מושלם; כתב-היד קדום יחסית, ולמרות זאת, במקומות רבים חסרים בו קטעים ארוכים מאוד (וכנראה שלפני המעתיק עמד טופס פגום, שחסרו בו כמה וכמה דפים). ²⁷ ברור אפוא שכתב-יד זה איננו מהימן דיו כדי ללמדנו על היקף הפירוש.

כתב-היד המקיף יותר מן האחרים הוא כ"י אוקספורד 1204. כתב-יד זה קדום הוא עד מאוד, והוא נכתב אולי עוד בחייו של ר' אלעזר מוורמייזא (י). ²⁸ עיין בכתב-היד מלמד שהמהדיר של סידור הרוקח לא השלים את מלאכתו לפני פטירתו והשמיט שתי חטיבות גדולות: פירוש להושענות ולשמחת תורה (דף א233-א253) ²⁹ ופירוש לפרקי אבות (דף א275-א297). ³⁰ הפירוש לפרקי אבות נקטע באמצעו, והדפים הבאים חסרים.

בפירוש לפרקי אבות אין הגימטריות המובאות ב'סודי התפילה', והוא אכן איננו של ר' אלעזר מוורמייזא. הפירוש שבכ"י אוקספורד 1204 מקביל לפירוש הנדפס

- 26 כ"י פריס כרוך כמדומה שלא כסדר, וצריך להיות: דף 146-1 (=סידור הרוקח, עמ' א-תרלז); 179-173 (=שם, עמ' תרלז-תרלט, תשיד-חשמד); 172-147 (=שם, עמ' תרלט-תשיד. וראה להלן, הע' 29); חסר: 185-180 (=מקצת מהגדה של פסח, והסופר הפסיק להעתיק באמצע מלאכתו). כתב-היד נעתק כנראה בירושלים בשנת 1403, ראה מ' בית-אריה, 'כתב-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, בעריכת ב"ז קדר וצ' ברס, ירושלים תשל"ט, עמ' 268-269.
- 27 ראה למשל דף א24 (חסר הנדפס בסידור הרוקח, מעמ' אה, באמצע משפט, ועד לעמ' קט); דף 332 (חסר מעמ' קמז ועד לעמ' קצא); דף א62 (חסר מעמ' ש ועד לעמ' של).
- 28 לדבריו של בית-אריה (לעיל, הע' 15), עמ' 193, כתב-היד הוא מראשית המאה השלוש עשרה. ואפשר להגביל עוד יותר את התאריך, שכן ר' יהודה החסיד, שנפטר בשנת 1217, נזכר בכתב-היד בברכת המתים (דף 764 [=סידור הרוקח, עמ' רפא]. על תאריך פטירתו של ר' יהודה החסיד ראה לעיל, הע' 2). פרופ' בית-אריה הודיעני כי אכן ברשימותיו הפרטיות הוא דקדק יותר, ותיארך את כתב-היד לשנות השלושים של אותה מאה. פטירתו של ר' אלעזר מוורמייזא הייתה אף היא באותן שנים, ראה א"א אורבך, 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 35; הנ"ל, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, עמ' 411.

- 29 גם בכ"י פריס נותר רמז לחטיבה זו. בסיום הפירוש לתפילות יום הכיפורים (דף 172 סוף ע"ב=סידור הרוקח, עמ' תשיד) כתב הסופר 'הושענות', אך הדפים הבאים חסרים (ראה לעיל, הע' 26).

- 30 בין שתי החטיבות מצוי הפירוש להגדה של פסח, שכבר נדפס (ראה לעיל, הע' 24). אגב אורחא נעיר כי הפירוש לתפילות הימים הנוראים (סידור הרוקח, עמ' תרלט-תשיד) נדפס שלא במקומו, ומקומו הנכון על פי כל כתב-היד (כולל 'סודי התפילה' ריגמטריאות של תפילה) הוא בסוף הספר. חטיבה זו נדפסה על פי כ"י פריס לברז, ועל כן יש בה חסרונות מרובים (וכבר העיר על כך ג' חסידה, 'קצת השלמות לפירושי סידור התפילה לבעל הרוקח', צפונות שנה ה גיליון ג [תשנ"ג-תשנ"ד], עמ' ו-יא. בסוף עמ' תשז השמיט המהדיר קטע ארוך מאוד [כ"י פריס, דף 169 סוף-א 170 רע"ב], ודבריו שם בהע' 50 אינם נכונים).

במחזור ויטרי,³¹ והמעתיק הוא שצירף לכאן פירוש לפרקי אבות של חכם אחר.³² לעומת זאת, אין כל ספק שהפירוש להושענות ולשמחת תורה שבכ"י אוקספורד 1204 הוא פרי עטו של ר' אלעזר מוורמייזא. הוא מזכיר בדבריו את בני משפחתו (זהו שישד דודי רבנא קלונימוס הבחור בן רבנא יהודה זצ"ל³³ בסליחת "איל אחר נאחו בסבך בקרניו" "תעורבת חסד ואמת"),³⁴ ומספר על מסע הצלב, סיפור המצטרף לסיפורים נוספים מעין אלו המצויים כבר בפירוש הרוקח הנדפס:³⁵

31 הפירוש לפרקי אבות הנדפס במחזור ויטרי נידון הרבה במחקר, ולאחרונה על ידי א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, 'ירושלים תשנ"ה, עמ' 413-416 (ושם ספרות נוספת). בכ"י אוקספורד מזכיר המפרש את אביו: 'זהרבה יש במשנתינו, וכן והניף ידו אל המקום, ואסף המצורע. כך קבלתי מפי אבא מרי זצ"ל' (דף 286ג). המילים 'כך קבלתי...' אינן נמצאות בפירוש הנדפס (מחזור ויטרי, עמ' 507, וראה שם במבוא, עמ' 184 הע' 2), אך כן הוא גם בכתב-יד אחרים של הפירוש (כגון: ברלין, ספריית המדינה 51, דף 79א; אוקספורד 2850, דף 33ב; קיימברידג', האוניברסיטה Add. 1213, דף 29א). ר' אלעזר מוורמייזא מזכיר בחיבוריו פעמים רבות את אביו, אך דרכו היא להזכירו בשמו: אבא מרי ר' יהודה בר קלונימוס.

32 כדבר הזה ממש אירע גם בכתב-היד של פירוש הראב"ן לסידור, שהסופרים העתיקו בהם את הפירוש שבמחזור ויטרי, ומתוך כך סברו חכמים שפירוש זה הוא שלו. למעשה, ראב"ן — בניגוד לר' אלעזר מוורמייזא — לא כתב כלל פירוש לפרקי אבות (ראה על כל זה בחיבורי 'ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 85-88).

33 אותה לשון מצויה גם בסידור הרוקח, עמ' תעז: 'דודי רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה'.

34 דף 241ג, בפירוש הושענא 'אנא אוזן'. החרוזה שציטט ר' אלעזר מצויה לפנינו בסליחה אחרת של ר' קלונימוס, 'אורח ממורח העיר' (לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהד' ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ח"ב, 'ירושלים תשנ"ג, עמ' 533), ואילו בסליחה 'איל אחר נאחו' מצויה חרוזה שונה: 'תעורבת צדקה היות מטויים' (סליחות מכל השנה כמנהג עלוזה, פרנקפורט דמיין תנ"א, סי' פה [תצלום של ספר נדיר זה מצוי בספריית שוקן בירושלים], וכך גם בכתב-יד קדומים, כגון: ברלין, ספריית המדינה 9, סי' קיט). ואפשר שר' אלעזר ציטט מן הזיכרון, ונתחלפו לו החרוזות הדומות. [הפירוש להושענות נדפס עתה על ידי מ"ל קצנלנבוגן, 'פירוש ההושענות לרבי אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח', ספר זכרון להגאון רבי שילה רפאל, בעריכת י"א מובשוביץ, 'ירושלים תשנ"ח, עמ' כג-ע. הציטוט: שם, עמ' נב; הפירוש לשמחת תורה נדפס עתה על ידי הנ"ל, 'פירוש "אתה הראת" ופיוטי שמחת תורה לרבי אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח', סיני קכג-קכד [ספר רפאל] (תש"ס), עמ' תעט-תצד. הציטוט המובא בסמוך: שם, עמ' תפא.]

35 סידור הרוקח, עמ' צו: 'כמו עתה בתתקמ"ח שנלחמו ישמעאל ואדום יחד על ירושלים, ומגזמין אותנו כל הגוים נהרג אתכם תחילה'; שם, עמ' קז: 'כאשר באו עלינו במגנצא היום יום ר' בכ"ח לחדש שבט בתתקמ"ח לפרט נתקבצו להרוג אותנו ובאו בחרבות בתוך הרחוב של היהודים, ובא לנו עזר ממרום והצילנו'; שם, עמ' קסו: 'הנה אנחנו ברחנו בעיר מינצברק בתתקמ"ח באדר השני מפני הגוים אשר רצו לטבוח אותנו כצאן טבחה'; הגדה של פסח עם פירוש הרוקח, עמ' עז: 'כמעשה שהיה פה במינצברק שנפלה גויה אחת בבאר שעומד ברשות הרבים בין היהודים בא' באדר בשנת ד' אלפים ותתקמ"ה לפרט והעלילו עלינו לומר אתם השלכתם אותה בבור'; כ"י מוסקבה 614 דף 206א-ד: 'אכתוב מה שאירע לנו במגנצא בשנת ד' אלפים ותתקמ"ו לפרט כאלול... בתתקמ"ח בא' באדר השני ברחנו על עיר מינצניברק...'. (פיסקא ארוכה זו, החסרה בכל כתב-היד האחרים של פירוש הרוקח לסידור,

אין בעל הנס מכיר בנסיו... כמו בתקמ"ט לפרט מאדר ניסן ואייר הלכים בכל יום התועים לאלפים ולרבבות ואינם מזיקים ליהודים שום רע היושבים בעריהם ובפרזות, ידמו כאבן כל הצרים ונראה במפלגתם, והקב"ה יתברך מפי קדשו על נפלאותיו אשר בתקמ"ט לפרט גזמו אתנו להרוג והולכים לדראון ומברכים אותנו, אשרי העם שה' אלהיו כי לעולם חסדו. (דף 249ב-ג)

בפירוש להושענות ולשמחת תורה שבכ"י אוקספורד 1204 אין כל דיון בגימטריות, אך בשולי הדף העתיק הסופר קטעים העוסקים בגימטריות, והם הם הדברים המצויים ב'סודי התפילה'.

נמצינו למדים, כי פירוש הרוקח לסידור הנרפס איננו שלם. מקצת מן החסר נמצא עדיין בכ"י אוקספורד 1204, אך הפירוש לפרקי אבות אבד מאתנו. משהו מן החסר אפשר להשלים מתוך 'סודי התפילה', שהוא ליקוט של גימטריות מתוך פירוש הרוקח לסידור. בחיבור זה נשתמרו הגימטריות לפרקי אבות, שהן בוודאי רק חלק קטן מפירושו של ר' אלעזר לפרקי אבות, וכן דברי החתימה של ר' אלעזר מוורמייזא, שהם דברי החתימה שלו לפירושו הגדול לסידור.³⁶

בדברי החתימה שב'סודי התפילה' מזכיר ר' אלעזר את ר' יהודה החסיד בברכת המתים.³⁷ אם ברכת המתים היא מלשונו של ר' אלעזר עצמו, ואין כאן תיקון סופרים, אזי עולה כי דברי החתימה אינם מן הנוסח הראשון של פירוש הרוקח לסידור, אלא מן הקטעים שהוסיף המחבר בפירושו לאחר עשרות שנים. הנוסח הראשון נכתב בסוף שנות השמונים של המאה השתים עשרה, בשנת תתקמ"ט לערך,³⁸ ור' יהודה החסיד נזכר בו תמיד ללא ברכת המתים.³⁹ לאחר כשלושים שנה

נרפסה אצל א' גויבאואר ומ' שטרן: A. Neubauer and M. Stern, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*, Berlin 1892, pp. 76–78 [וראה שם, עמ' xii–xi], ומשם [בלבד] נעתקו הדברים גם לספרו של א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קסא–קסד [וראה שם, עמ' רסא–רסב].

36 דברי החתימה מצטרפים לשתי הקדמותיו של ר' אלעזר לפירוש: האחת, בראש החיבור (סידור הרוקח, עמ' א), והשנייה, המפורטת יותר והאישי יותר, לפני תפילת ישתבח (שם, עמ' רכח–רכט. הקדמה חשובה זו מצויה רק בכ"י מוסקבה 614 ובכ"י פריס 772 [וכן גם בהעתקותיהם של ישי"ר מקנדיאה ושל כ"י שטרסבורג (לעיל, הע' 18)]. בכ"י אוקספורד 1204 דף 164 הקדמה תופסת רק משפט אחד [הוא המובא אצל המחזיר שם, הע' 238], ובכ"י וינה 108 ומוסקבה 511 אין בכלל את ההקדמה).

37 כך גם בהעתקתו של ישי"ר מקנדיאה (לעיל, הע' 18).

38 שנה זו נזכרת בסיפור המעשה שהבאנו לעיל, וראה עוד שם בהע' 35.

39 סידור הרוקח, עמ' פז, קצה, רכח, רכט, תקכו (ואפשר שחלק מאזכורים אלו אף הם מן הנוסח האחרון של החיבור. הקטע שבעמ' פ"ז מצוי רק בכ"י מוסקבה 614, דף 48 ובכ"י פריס, דף 223 [בכל אחד הוא מצוי במקום אחר בחיבור!], וחסר בשלושת כתבי־היד האחרים. האזכורים של ר' יהודה החסיד שבעמ' רכח ורכט מצויים אף הם רק בחלק מכתבי־היד, ראה לעיל, הע' 36). גם ר' יהודה בר קלונימוס ממגנצא, אביו של ר' אלעזר, נזכר בנוסח הראשון בברכת החיים, ראה עמ' תקמד הע' 10 (בכ"י אוקספורד 1204, דף 160: 'אבא מרי

חזר ר' אלעזר מוורמייזא לעיין בפירושו, והוסיף בו פיסקאות אחדות (המצויות רק בחלק מכתבי-היד!); ובהן נזכר ר' יהודה החסיד בברכת המתים.⁴⁰ אפשר אפוא כי דברי החתימה, שר' יהודה החסיד נזכר כנראה בהם בברכת המתים, אף הם מן ההוספות המאוחרות בפירוש.⁴¹

לסיכום: לחיבור 'סודי התפילה' אין חשיבות רבה לכשעצמו, שהרי אין הוא אלא קיצור מפירוש הרוקח המצוי בידינו, וכל תועלתו היא באותם קטעים או משפטים החסרים בפירוש הרוקח לסידור. דיון מסודר בכתבי-היד של פירוש הרוקח לסידור וביחסם זה לזה — דיון הנראה עתה חיוני כדי להכיר את טיב הפירוש ודרך יצירתו — צריך להיעזר אף ב'סודי התפילה'. אך דיון זה חורג כמובן ממטרתנו במאמר זה, ואין כאן מקומו.⁴²

[ב]

נפנה עתה לנוסח השני של החיבור, זה שהחוקרים הראשונים עסקו בו, ועל פיו נדפס חלק ניכר מ'סודות התפילה' במהדורותיו של הרב הרשלר. נוסח זה (להלן: 'סודי התפילה ב') נפוץ בכתבי-יד יותר מן הראשון, והוא מצוי בחמישה כתבי-יד. אך כולם באו ממקור אחד: ארבעה מהם נעתקו על ידי אדם אחד, ובחודש אחד, והחמישי הועתק מהם. ההעתקות נעשו בפרידברג שבגרמניה בחודשי אדר של שנת ת"ע (1710); טופס אחד הועתק עבור ר' דוד אופנהיים, האספן הגדול של כתבי-יד, שישב בפראג, טופס שני הועתק עבור חתנו של ר' דוד אופנהיים,

הר"ב יב"ק שיחיה', ודברי המהדיר אינם נכונים. ברכת החיים מצויה כאן גם בשני כתבי-יד של סידורים שבגלילונותיהם הועתקו חלקים מפירוש הרוקח: לונדון, הספרייה הבריטית 653, דף 559 ואוקספורד 1097, דף 443.

40 סידור הרוקח, עמ' רפ-פא (פיסקא זו מצויה רק בכ"י אוקספורד ווינה, ראה שם הע' 70, ובכ"י מוסקבה 614, דף 171 היא נכתבה בגיליון); שם, עמ' שיכ-שיד: 'נחזור על הראשונות... כך קיבלנו מרבינו יהודה חסיד זצ"ל אב החכמה באותה שנה שנפטר בו שנת תתקצ"ז לפרט' (פיסקא זו מצויה רק בכ"י מוסקבה 614 ופריס 772). על קטעים נוספים שנוספו כנראה לאחר זמן ראה לעיל, הע' 39, ולהלן, הע' 122.

41 עניין זה יכול להסביר את מעשהו של יש"ר מקנדיאה, שהעתיק את הקדמתו של הרוקח לתפילת ישתבח, מתוך פירוש הרוקח לסידור, ומיד לאחריה את דברי החתימה, מתוך 'סודי התפילה' (ראה לעיל, הע' 18) — בשעה שלטענתנו, גם דברי החתימה אמורים היו להיות כתובים לפניו בפירוש הרוקח לסידור. ואפשר אפוא כי הטופס של פירוש הרוקח לסידור שהיה לפני יש"ר מקנדיאה היה מן הנוסח הראשון, שבו עדיין לא היו דברי החתימה. (או אפשר שהטופס של פירוש הרוקח לסידור שעמד לפני יש"ר מקנדיאה פגום היה, בדומה למרבית כתבי-היד שבידינו, ועל כן לא ידע שדברי החתימה מופיעים גם בסוף פירוש הרוקח לסידור.)

42 ראה לפי שעה מה שכתב י' דן (שהכיר באותה שעה רק את שלושת כתבי-היד של הפירוש שהיו בספריית המערב), במאמרו 'פירוש' האדרת והאמונה של חסידי אשכנז, תרכ"ז (תשמ"א), עמ' 399-400 הע' 30: 'השוואת שלושת הנוסחים מעלה, כי אלה מהדורות שונות של החיבור... וייתכן, שהמחבר עצמו ערך את ספרו מחדש פעם ופעמים'.

שכיהן כרבה של קהילת פרידברג, ושני טפסים נוספים העתיק הסופר לעצמו, או עבור חכמים שלא נזכרו בשםם.⁴³

הנוסח השני כולל את 'סודי תפילה' בשלמותו, אך הוא רחב הרבה יותר ממנו, ונזכרים בו ר' אלעזר מוורמייזא⁴⁴ ואף חכמים המאוחרים לו.⁴⁵ השוואה של 'סודי תפילה' ו'סודי התפילה ב' מלמדת על נקלה כי הסופר העתיק את 'סודי תפילה' כמות שהוא, אלא שהוסיף עליו לסירוגין דברים רבים, בעיקר מתוך סידור עם פירוש שעמד לפניו. בתחילת דרכו הקפיד הסופר לציין את ההוספות בחיבור, וכתב: 'מצאתי כתוב בתפלה ישן נושן',⁴⁶ אך לאחר מכן הוא שילב לפעמים הוספות בחיבור בלי להעיר על כך דבר. הקטעים שהוסיף הסופר בתפילות לימות החול עוסקים בעניין אחד: בפולמוס חריף עם נוסחי תפילה של אנשי צרפת ואנגליה, והם לקוחים מתוך 'כתב הפולמוס', שיתואר להלן. אך פולמוס זה אין לו ולא כלום עם ר' אלעזר מוורמייזא. בתפילות שבת וחג לא העתיק הסופר מתוך 'כתב הפולמוס', ובמקומם הוא שילב קטעים רבים אחרים, שנטל ממקור אחר.

- 43 הסופר שכתב את ארבעת הטפסים הוא שלמה זלמן לוי בן יעקב קלונימוס סג"ל מק"ק ורידברק, והוא איננו ידוע לי ממקום אחר. ואלו הם הטפסים (בשני כתיב-היד הראשונים נעתקו חיבורים נוספים של חסידי אשכנז): (א) אוקספורד 1574, דף א169-א187; הועתק עבור ר' יחיאל מיכל אופנהיים, רבה של פרידברג. הציונים להלן יהיו על פי כתיב-יד זה. (ב) אוקספורד 1569, דף א217-א234; הועתק עבור ר' דוד אופנהיים. (ג) אוקספורד 1933, דף א35-א74 (שני טפסים; שמו של הסופר ושנת ההעתקה נזכרו רק בטופס הראשון). (ה) ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 3296⁸. העתקה מתוך טופס ג', כולל הקולופון במלואו, עם שם הסופר והתאריך המדויק, ורק השנה תוקנה: תקע"ג, במקום ת"ע. כל כתיב-היד של 'סודי תפילה ב' נזכרו כבר אצל י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 15 הע' 2, בערבוביה אחת עם כתיב-יד של שלושה חיבורים נוספים: פירוש הרוקח לסידור, 'סודי תפילה' ריגמטריאות של תפילה. הקטע שהביא דן, שם, הוא מפירוש הרוקח לסידור, ואיננו מצוי בחיבורים האחרים (ושם נפל שיבוש בהעתקה, ראה גרוסמן [לעיל, הע' 5], עמ' 180-181, ובחיקונים והשלמות שבעמ' 443).
- 44 דף 178 בחלון: 'ביסודו של רבינו הקדוש הר"ר אליעזר בן רבינו יודא בר קלונימוס זצ"ל מצאתי' (=סידור הרוקח, עמ' תקנה); דף 183 בחלון: 'כן העיד רבינו אליעזר מגרמייזא זצ"ל על דודו רבינו קלונימוס בן רבינו יודא...'; דף 183-ב184: 'את זה העתקתי מכתבת ידו של הרב ר' אליעזר איש הלהים בן רבינו יהודא בר קלונימוס זצ"ל... ע"כ מטעמי הר"ר אליעזר מגרמייזא ז"ל והעתקתי מכתבת ידו' (פיסקא ארוכה זו מצויה אף בכתב הפולמוס', ראה להלן, הע' 125).
- 45 דף 175: 'לפי דבריו של מורי קרובי של הר"ר שמואל (מבבנקבר) (מבבנקבר) זצ"ל' (=סידור הרוקח, עמ' תג); דף 180: 'מצא' כתוב בשם מהר"ר זלמן וריזק' (=סידור הרוקח, עמ' תרמג).
- 46 דף 170 (=סידור הרוקח, עמ' קלו); דף 171: 'מצאתי' (=שם, עמ' קצא ווההמשך שם, עמ' קצד); דף 172: 'יעוד מצאתי וז"ל' (=שם, עמ' רעז); דף 173: 'ומצאתי כתוב וז"ל' (=שם, עמ' שב); דף 180 (ראה בהערה הקודמת); דף 180: 'מצאתי כתוב' (=שם, עמ' תרנב); דף 181: 'מצאתי'; שם: 'מצאתי כתוב'; שם: 'מצאתי'; דף 181: 'מצאתי כתוב'; שם: 'מצאתי' (ההוספות האחרונות הן מתוך החלקים של החיבור שלא נדפסו במהדורת הרשלה, ראה לעיל, הע' 8).

ב'סודי התפילה ב' נשתמרו במלואם דברי החתימה של ר' אלעזר מוורמייזא לחיבור, בדיוק באותה לשון כמו ב'סודי התפילה', ועל כן נוצר הרושם המוטעה כאילו 'סודי התפילה ב' כולו, על דברי הפולמוס שבו, הוא מלשונו של ר' אלעזר מוורמייזא.⁴⁷ גם לשונו האישית של המחבר, 'אני אלעזר הקטן אומר', המצויה פעמיים ב'סודי התפילה',⁴⁸ נעתקה אל 'סודי התפילה ב'; פעם אחת שמר הסופר במדויק על לשונו של המחבר, אך בפעם השנייה הוא השתבש, וכתב בטעות: 'ואני יונה הקטן אומר' (דף 178א).⁴⁹ שינוי זה איננו אלא טעות סופר ברורה, שהרי הלשון 'ואני אלעזר הקטן אומר' מצויה הן ב'סודי התפילה', שממנו הועתק 'סודי התפילה ב', והן בגוף הפירוש לסידור של ר' אלעזר מוורמייזא.⁵⁰ אינני יודע כיצד השתבש הסופר וכתב 'יונה' במקום 'אלעזר', אך ודאי שאין ללמוד דבר מטעות זו.⁵¹

[ג]

חיבור אחר, הדומה למדי ל'סודי התפילה', מצוי בכמה כתבי־יד, והוא ייקרא כאן 'גימטריאות של תפילה'.⁵² הדמיון הגדול בין שני החיבורים גרם לרב הרשלר להביא את שניהם גם יחד במהדורות ל'סודות התפילה',⁵³ וכאמור לעיל, לא הקפיד הרב הרשלר להבדיל בין קטעים הלקוחים מחיבורים שונים, ואי אפשר להכיר במהדורות מאיה חיבור לקוח כל קטע.

47 הראשון שטעה בזה הוא סופרו של כ"י ירושלים, אברהמס 12 (ראה עליו לעיל, הע' 15), שאף הוא נעתק במאה השמונה עשרה. הסופר הביא קטע, שמקורו הראשון הוא ב'כתב הפולמוס', וכתב בראשו: 'ז"ל כ"י של מוהר"ר אליעזר מגרמישא בן רבינו יודא בן רבינו קולנימוס (!) כאשר קבל מרבי יהודה החסיד אב בחכמה בן רבינו שמואל החסיד והנביא בן רבינו קולנימוס הזקן משפירא בין (!) רבי' יצחק בין רבינו אליעזר הגדול זצ"ל' (דף 71א = כ"י אוקספורד 1574 דף 175ב; סידור הרוקח, עמ' תג. את שלשלת הקבלה של ר' אלעזר מוורמייזא נטל הסופר ממקום אחר בחיבור, כ"י אוקספורד 1574 דף 183ב).

48 ראה לעיל, הע' 17.
49 כך בכל ארבעת הטפסים שהועתקו בראשית המאה השמונה עשרה, ומשם בסידור הרוקח, עמ' תקלד. למרבה הפלא, שיבוש זה מצוי אף בהעתקה מאוחרת של 'סודי התפילה', אביו של 'סודי התפילה ב' (כ"י ירושלים, אברהמס 12 [אף הוא מן המאה השמונה עשרה, ראה עליו לעיל, הע' 15], דף 69א). אפשר שהיה בזמנו טופס נוסף של 'סודי התפילה', שהועתק מכ"י אוקספורד 1575, וכבר בו נפל השיבוש; הן כ"י אברהמס והן העתקותיו של הסופר בפרידברג נעשו מתוך אותו טופס, ועל כן בא בכולם אותו שיבוש.

50 ראה לעיל, הע' 17.
51 וראה עוד להלן, ליד הע' 71.
52 שם זה לקוח מתוך דברי הסיום לחיבור בכ"י אוקספורד 2423 (ראה עליו להלן): 'לא מצאתי יותר גימטריאות של תפילה' (דף 71), אף שמסתבר שכינוי זה בא בכתב־היד לתאר את טיבו של החיבור, אך לא לציין את שמו.

53 הרב הרשלר הכיר רק כתבי־יד אחד של החיבור (שכן הוא היחידי הנזכר אצל אורבך [לעיל, הע' 2], ד, רשימת כתבי־היד, עמ' 294): לונדון, הספרייה הבריטית 534, דף 13א-15 (סידור הרוקח, פתח דבר, עמ' 13). אך בכתבי־יד זה נקטע החיבור באמצעו (בקריאת התורה לימות החול, באמצע משפט), והסופר כתב: 'לא מצאתי יותר בהעתק'.

גימטריאות של תפילה' מצוי בכ"י קיימברידג', האוניברסיטה Add. 3127 (נכתב בסוף המאה הארבע עשרה), ובחמישה כתבי-יד מקבילים, רובם אשכנזיים קדומים.⁵⁴ כל כתבי-היד זהים כמעט לחלוטין – בכולם באות אותן תוספות מאוחרות, שחלקן מסומנות כ'גיליון' או 'הגהה' (ראה בסמוך), ובכולם נקטע החיבור באמצע תפילת ראש השנה, ובאמצע משפט.⁵⁵

גימטריאות של תפילה' דומה מאוד ליסודי התפילה' שנידון לעיל. שני החיבורים אינם אלא ליקוט של הגימטריות מתוך פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור, ועל כן יש דמיון רב ביניהם. לעתים כיוון המלקט כאן לדעתו של המלקט ב'יסודי התפילה', ושניהם הביאו בדיוק אותם קטעים, ולעתים כל מלקט בחר לו קטעים אחרים, ובאותם מקומות אין דמיון של ממש בין שני החיבורים. בדומה למה שמצאנו ב'יסודי התפילה', גם ב'גימטריאות של תפילה' מצויים כמה וכמה קטעים שאינם נמצאים בפירושו של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור. ואף כאן יש כנראה לתלות את הדבר באותם גורמים: הן בהשמטות שנפלו בפירוש הרוקח לסידור הנדפס והן בהוספות שהוסיף המלקט, מדעתו או מתוך חיבורים אחרים. מלבד הדמיון הרב שבין 'גימטריאות של תפילה' לבין 'יסודי התפילה', יש לו דמיון רב אף ליסודי התפילה ב'. גם כאן, בדומה ליסודי התפילה ב', שולבו הוספות מתוך דברי הפולמוס עם אנשי צרפת ואנגליה, וכן גם הוספות אחרות.⁵⁶ מקצת מן ההוספות מסומנות בבירור בראשן כהגהות, אך אפשר לזהות גם הוספות שאינן מצוינות כך, שכן לעתים הן מצויות בחיבור שלא במקומן.⁵⁷

- 54 (א) קיימברידג' 3127, דף 315א-320א (קולופון בדף 309ב: 'סימתי ב"ב ימי' לירח אב שנת קנ"ט לפ"ק'. תיאור מעט יותר מפורט של כתבי-יד מובא להלן, ליד הע' 65. וראה עתה תיאורו בקטלוג החדש של כתבי-היד שבקיימברידג': S. C. Reif, *Hebrew Manuscripts at* (Cambridge University Library, Cambridge 1997, pp. 219–222, 227א). דף 223–226. נכתב בשנת 1400 לערך (בית-אריה [לעיל, הע' 15], עמ' 434–435); (ג) אוקספורד 2423, דף 1א–12 (כתבי-יד כרוך שלא כהוגן, ודף 2 מקומו לפני דף 1). ההתחלה חסרה. אף הוא נכתב בשנת 1400 בערך (בית אריה, שם, עמ' 473–474. יש בידינו שני העתקים מאוחרים של כתבי-היד: ירושלים, מכון שוקן 19520, דף 345–346 [נעתק בזמן שכי" אוקספורד כבר כרוך היה שלא כסדר]; אוקספורד 1408, דף 746–748 [נעתק כנראה מכ"י שוקן, ולכן אף הוא כתוב בבלבול]; (ד) לונדון, הספרייה הבריטית 534 (ראה לעיל, הע' 53. אין כל קשר בין כתבי-יד זה לר' אשר מאזנבורג, ושלא כדברי תא-שמע [לעיל, הע' 5], עמ' 72); (ה) לונדון, הספרייה הבריטית 754, דף 130א–136א (ראה תיאורו בקטלוג מרגליות, וכן: 262–263 [1911–1912], pp. 262–263; (ו) מוסקבה 119, דף 175א–176ב (רק תחילת החיבור, עד לכרכות שלפני קריאת שמע שחרית, והסופר הפסיק להעתיק באמצע העמוד. כתיבה מזרחית).
- 55 כ"י אוקספורד 2423 שונה בפרטים קטנים משאר כתבי-היד, אך בדרך כלל הוא זהה להם.
- 56 בכ"י קיימברידג' שולבו קטעים מ'כתב הפולמוס' גם במקום אחר, במנהגי פסח שבדף 3322–3320.
- 57 לפני הגימטריות לתפילת שמונה עשרה שחרית מצויות שתי הוספות רצופות (כ"י קיימברידג' 3127, דף 316א–317א), הראשונה מן הפולמוס על 'צור ישראל' (=סידור הרוקח, עמ' שב-שד)

החיבור 'גימטריאות של תפילה' הוא אנונימי, ובכתב-היד האשכנזיים הקדומים לא נזכר עליו שם מחברו. איננו יודעים אפוא — ודומה כי אף אין חשיבות רבה לדעת — מיהו המלקט שיצר חיבור זה.

ורסיה נוספת של חיבור זה מצויה בכתב-יד, רובם ככולם איטלקיים, ובהם מיוחס החיבור לרמב"ן. הוורסיה האיטלקית המיוחסת לרמב"ן תואמת כמעט לחלוטין ל'גימטריאות של תפילה' שבכתב-היד האשכנזיים הקדומים, ואף סיומו של החיבור שם זהה לסיום שבכתב-היד האשכנזיים: באמצע תפילת ראש השנה, ובאמצע משפט. ואין בין הוורסיה המיוחסת לרמב"ן ובין ה'גימטריאות של תפילה' אלא השמטות אחדות,⁵⁸ ובעיקר הוספות מאוחרות שונות, הבאות בוורסיה המיוחסת לרמב"ן (ראה בסמוך).

הוורסיה המיוחסת לרמב"ן נחלקת בכתב-היד לשתי קבוצות. הראשונה, הקרובה יותר ל'גימטריאות של תפילה', מצויה בשלושה כתב-ידים⁵⁹ (להלן: רמב"ן א), והשנייה מצויה בשישה כתב-ידים אחרים⁶⁰ (להלן: רמב"ן ב). בשתי הקבוצות נכנסו הוספות מאוחרות לגוף החיבור, שאפשר להכיר בהן רק באמצעות השוואה מדוקדקת ל'גימטריאות של תפילה', והוספות אחרות באו בסוף החיבור. ב'רמב"ן

- והשנייה מן הפולמוס על 'רפאנו' (=שם, עמ' שלה-שלו). הפיסקא השנייה מצויה שלא במקומה, וניכר שהמעתיק הביאה כאן אגב הפיסקא הראשונה מן הפולמוס.
- 58 למשל, בסוף תפילת שמונה עשרה לחול חסרים בוורסיה המיוחסת לרמב"ן שני קטעים, שנוספו ב'גימטריאות של תפילה' מתוך 'כתב הפולמוס' (=סידור הרוקח, עמ' שנט, ד"ה הגהה וד"ה יש), ובתפילת שבת חסר מאמצע תפילת שמונה עשרה לשחרית ועד לברכות ההפטר.
- 59 ניו יורק, בית המדרש לרבנים L981, דף א1-ב12; בודפשט, קויפמן A178, עמ' 143-203; בודפשט, קויפמן A177, עמ' 36-58 (הועתק כנראה מכ"י בודפשט 178. אפשר שכתב-יד נוספים של ורסיית הרמב"ן הועתקו ישירות זה מזה).
- 60 ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 8122, דף א86-א113 (הקדום שבכל כתב-היד המיוחסים לרמב"ן. כתיבה איטלקית מן המאה הארבע עשרה לערך); ירושלים, מוסאיוף 69, דף א1-א15 (ראה תיאורו אצל י' אביב, אוהל ש"ם, רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב, מס' 40, עמ' 56-57. הדף הראשון של החיבור חסר, ועל כן לא נרשם עליו שהוא לרמב"ן); סיינה, ספרייה עירונית x.VI.18, דף ב155-א134 (כתב-היד מסופר מסופו לתחילתו. קולופון בדף א128: שנת רס"ד); פרמה 540, דף ב17-ב226; מוסקבה 276, דף א225-א228; אוקספורד 1927, דף א1-א16. אם נבוא לדקדק יותר, נאמר כי 'רמב"ן ב' נחלק בעצמו לשתי קבוצות: האחת מצויה בכ"י ניו יורק וירושלים, והשנייה בארבעת כתב-היד האחרים. לדוגמה, בקבוצה השנייה נוסף באמצע תפילת ליל שבת: 'כתב בעל החתום וראיתי רבותי שנוהגין כשהן באין בערב שבת והיו מוצאין צבור שכבר התפללו... והיו נכנסין לבית הכנסת ועונין עמם אמן יהא שמיא רבא מברך ומתפללים מיד קודם שיאמרו צבור ברכו... (כ"י סיינה דף א142-א141, ובכתב-היד המקבילים), ואילו בקבוצה הראשונה קטע זה מופיע מעט מאוחר יותר, והוא אנונימי, ללא הכותרת 'כתב בעל החתום' (כ"י ניו יורק 8122 דף 104. הדברים מובאים בסתם בארחות חיים [סדר תפלת ערב שבת, ס"ק א], ושם: 'וכן מצאתי כתוב בשם גאון שאמר בשם רבותי'. על ספר החתום ראה בחיבורי נלעיל, הע' [32, עמ' 41-42]).

א', שבו רק מעט הוספות, בולט בזרותו אחד משיריו של ר' שלמה אבן גבירול,⁶¹ ואילו ב'רמב"ן ב', שנכנסו בו הוספות רבות, מושכים את העין תשובה של ר' גרשום וקטעים מספר האשכול לר' אברהם אב"ד מנרבונה, מספר המאור לר' זרחיה הלוי ומפירושו לתורה של ר' יעקב בר שבתאי.⁶²

בכתבי-היד של ורסיית הרמב"ן נצטרף לחיבור זה עוד חיבור אחר: 'גימטריאות מחמשה חומשי תורה', שהוא פירוש לתורה המקביל בצורתו ובתוכנו ל'גימטריאות של תפילה'. ב'רמב"ן ב' באות הגימטריות לתורה קודם לגימטריות לתפילה,⁶³ ושני החיבורים מיוחסים במפורש לרמב"ן, ואילו ב'רמב"ן א' באות הגימטריות לתורה לאחר הגימטריות לתפילה, ושם מחברן של הגימטריות לתורה לא נזכר עליהן.⁶⁴ הייחוס לרמב"ן, הן של הגימטריות לתפילה והן של הגימטריות לתורה, אין לו על מה שיסמוך (אך לא נוכל להיכנס כאן לדיון בגימטריות לתורה). כזכור, הגימטריות לתפילה אינן אלא ליקוט מתוך פירוש הרוקח לסידור, ונאמנים עלינו כתבי-היד האשכנזיים הקדומים, שהביאו את החיבור בלא שם. הייחוס לרמב"ן נולד מחוץ לאשכנז, כנראה באיטליה, כדרך שיוחסו לרמב"ן חיבורים אחרים בקבלה שאינם שלו.

נשוב לשעה קלה אל כתבי-היד האשכנזיים של 'גימטריאות של תפילה'. כתב-היד הקדום ביותר של חיבור זה, קיימברידג' Add. 3127, מכיל שורה ארוכה של חיבורים; בראשו נעתק סידור, כמנהג צרפת,⁶⁵ ואחריו כמה וכמה חיבורים, חלקם מבית מדרשם של ר' יחיאל מפריס וחכמי איוורא.⁶⁶ מיד לאחר ה'גימטריאות

61 כ"י ניו יורק 981 דף 2ב, ראה תא-שמע (לעיל, הע' 5), עמ' 73 הע' 19.

62 תשובת ר' גרשום: כ"י ניו יורק 8122 דף 103-104א (נדפסה על ידי י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 152. וצריך עיון שמא הוא ר' גרשום הפרובנסאלי, בעל ספר השלמן). ספר האשכול: דף 107ב (=האשכול, מהד' אלבק, ח"א עמ' 38-40) ודף 109א ו-109ב (=האשכול, ח"ב עמ' 93-94). ספר המאור: דף 105א ודף 109א-ב (הראשון מספר המאור לפסחים, תחילת פ"ה, והשני מסוף אותו פרק). פירושו לתורה של ר' יעקב בר שבתאי: דף 104א-ב (נמצא בפירושו שבכ"י וטיקן, Urb. 22 דף 1 סוע"ב. קטע זה, וכן הוספות אחרות ב'רמב"ן ב', מצויים ב'רמב"ן א' לאחר סופו של החיבור, והמעתיק של 'רמב"ן ב' הכניסם לגוף החיבור). על ר' יעקב בר שבתאי ופירושו לתורה ראה תא-שמע (לעיל, הע' 5), עמ' 74-75, ובמאמרו האחר הנזכר שם.

63 חיבור זה מצוי בארבעה מכתבי-יד של 'רמב"ן ב': ניו יורק, פרמה, סינינה ומוסקבה. בכ"י ירושלים חסרה תחילתן של הגימטריות לסידור (ראה לעיל, הע' 60), ועל כן אפשר לשער שאף הוא כלל בזמנו את הגימטריות לתורה. רק בכ"י אוקספורד מצויות הגימטריות לסידור לבדן, בלי הגימטריות לתורה.

64 בכ"י ניו יורק 981 באות הגימטריות לתורה כשהן משולבות לסידורן עם קטעים מחיבור אחר, הנקרא 'ספר אליהו ז"ל'.

65 ראה ג' רידר, 'לחקר מנהג בבל הקדמון', תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 139 הע' 15; הנ"ל, 'בעטייה של גימטריה אנטי-נוצרית ואנטי-איסלאמית', סיני עו (תשל"ה), עמ' 40 הע' 40 [וראה כעת הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ח, מפתח כתבי היד, עמ' 787].

66 על הכל, פסקי ר' יחיאל מפריס, מנהגי ר' יחיאל מפריס, סמ"ק ופסקי ר' יצחק מקורביל. וראה מה שכתבתי בחיבורי (לעיל, הע' 32), עמ' 233-245.

של תפילה' העתיק הסופר חיבור קצר במוסר, הנקרא בסופו 'פרק חק היום' (דף 320א-ג). חיבור זה מתווה ללומד סדר יום מפורט לכל שעה ושעה משעות היום, וכן גם תכנית מיוחדת לערבי שבתות ולשבתות. הכותב מבחין בין סדר היום המומלץ לחודשי החורף, שבהם הימים קצרים והלילות ארוכים, ובין חודשי הקיץ, שבהם הימים ארוכים והלילות קצרים. שמו של הכותב איננו נזכר בחיבור, והוא אף איננו מזכיר איש מרבתי. עם זאת, נזכרים בחיבור שלושה ספרים — חיי עולם, המיימוני וסמ"ג:

סדר קימה ממטתו ותפילה כאשר כת' בספר חיי עולם, וילך מחיל אל חיל מתפילה להגדה, ושם ראוי להאריך עד סוף שעה ג'... ושעה אחת, זהו חצי עשירית וחצי אחת עשרה, יקבע ללמוד ולחזור בספ' פסקי', כגון המיימוני וסמ"ג, ואז יתקן על עצמו לתפילה מתוך ההלכה פסוקה, וילך לבית הכנסת, וישהא רביעית[ת] שעה עד שיחונן דעתו עליו, ובתוך כך יאמ' מזמור אחד או שום דבר תורה, ואז הוא פלג המנחה שעה [ו]רביעית קודם שקיעת החמה ויוכל להתפלל מנחה וגם מעריב.

חיבור זה נמצא אף בכתבי-היד של הוורסיה המיוחסת לרמב"ן, ואין ספק שהסופרים האיטלקיים שהעתיקו את הגימטריות העתיקו עמן אף את החיבור הקטן במוסר הסמוך להם בכתב-היד.⁶⁷ עם זאת, הסופרים האיטלקיים לא עשו מלאכתם באמונה, והעתיקו רק את תחילת החיבור ואת סופו, עד שנותר ממנו רק פחות ממחציתו. הן בכ"י קיימברידג' האשכנזי והן בוורסיה האיטלקית המיוחסת לרמב"ן בא החיבור במוסר רק לאחר סופן של הגימטריות לסידור,⁶⁸ ואין כל קשר בין שני החיבורים, לא בתוכן, לא בשיטה (החיבור במוסר איננו משתמש בגימטריות), לא בסגנון ולא במקורות המצוטטים.

מורי, פרופ' י' תא-שמע, שהכיר את 'פרק חק היום' רק מתוך כתבי-היד של הגימטריות המיוחסים בטעות לרמב"ן, סבור היה כי הוא איננו מפרי עטו של הרמב"ן, כי אם של חברו ובן משפחתו, ר' יונה גירונדי, שכתב ספרים רבים במוסר. לדבריו של תא-שמע, ר' יונה הוא זה המפנה את הקורא לעיין בספרו שלו 'חיי עולם' (הנקרא גם ספר היראה), וסגנון הקטע מעיד על עצמו כמאה עדים שכן יצא מעטו של הרב יונה גירונדי, אף כי לא מצאתיו עד עתה בכתביו.⁶⁹ גם אם נקבל את השערתו של תא-שמע, כי 'פרק חק היום' הוא פרי עטו של ר' יונה גירונדי,⁷⁰ עדיין אין בכך ללמוד מאומה על 'גימטריאות של תפילה'. שני

67 איננו באים לטעון כי ורסית הרמב"ן הועתקה במישרין מכ"י קיימברידג'; השינויים הקלים בין כתבי-היד מלמדים כי שניהם הועתקו מכתב-יד קדום, שאיננו מצוי בידינו.

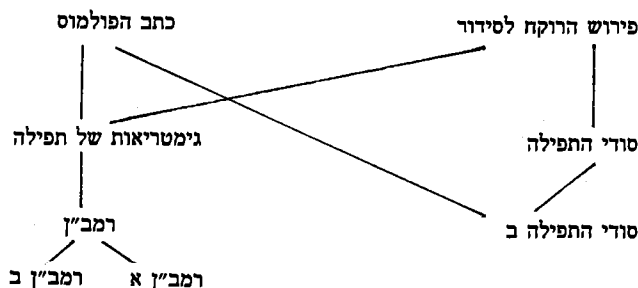
68 ב'רמב"ן א' בא החיבור מיד לאחר הגימטריות, בדומה לכ"י קיימברידג', ואילו ב'רמב"ן ב' הוא בא רק לאחר ההוספות.

69 תא-שמע (לעיל, הע' 5), עמ' 75.

70 ההפניה לספר 'חיי עולם' מלמדת דווקא כי המחבר הוא אשכנזי (או שיש כאן תיקון לשון של הסופר האשכנזי), שכן בספרד נודע אותו חיבור בשם 'ספר היראה' (ראה: חידושי

החיבורים נסמכו זה לזה בדרך מקרה בכ"י קיימברידג' (ומשם גם בכתב-היד של הוורסיה המיוחסת לרמב"ן), ואין להקיש מזה על זה. אך תא-שמע צירף לכאן טעות סופר אחרת, שכבר נזכרה לעיל: השיבוש ב'סודי התפילה ב', שנכתב בו בטעות 'ואני יונה הקטן', במקום 'ואני אלעזר הקטן'.⁷¹ ומכאן בא תא-שמע לטעות כי לא רק שר' יונה גירונדי הוא מחברו של 'פרק חק היום', אלא הוא גם עורכו של 'סודות התפילה'. אך למעשה צירף תא-שמע שני רמזים קלושים — שכל אחד מהם אין לו כוח עמידה משלו — המצויים בשני חיבורים נפרדים (אם גם דומים במטרתם, כמבואר לעיל). החיבור הראשון הוא 'סודי התפילה', שסופרים מאוחרים (בני המאה השמונה עשרה!) טעו וכתבו בו 'יונה' במקום 'אלעזר'; והשני, 'גימטריאות של תפילה', שהחיבור הבא לאחריו בכתב-היד הוא אולי של ר' יונה גירונדי (ואף זה עדיין לא הוכח). לאור זאת, אין ספק שכל שרשרת החיבורים שנידונה במאמרנו הם אשכנזיים טהורים, ואין לרמב"ן או לר' יונה גירונדי ולא כלום עם הגימטריות לסידור.

לסיכום: שני החיבורים, 'גימטריאות של תפילה' ו'סודי התפילה', אינם אלא קיצורים של פירוש הרוקח לסידור, וחשיבותם אינה מרובה. סופרים איטלקיים שילבו בתוך ה'גימטריאות של תפילה' קטעים נוספים, בעיקר פרובנסליים, ואילו המעתיקים האשכנזיים שילבו בשני החיבורים קטעים מתוך דברי פולמוס חריפים של חסידי אשכנז. אך דברי הפולמוס לקוחים מתוך 'כתב הפולמוס', שהוא חיבור אחר לחלוטין, שנדון בו בסמוך, ואין להם כל קשר לר' אלעזר מוורמייזא. הסכמה שלהלן מציגה את היחס בין החיבורים השונים:

הריטב"א למסכת ראש השנה, דף לר ע"א; נמוקי יוסף, הלכות ציצית, דף יב ע"א ברי"ף דפוס וילנה; שו"ת התשב"ץ, ח"ב סי' מ; שו"ת הריב"ש, סי' תפו. וראה ב' ריצ"לר, 'על כתבי היד של "ספר היראה" המיוחס לרבינו יונה גירונדי', עלי ספר ח [תשמ"ג], עמ' 51 ואילך; י"מ תא-שמע, 'חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי — האיש ופועלו', גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן וי' קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165 ואילך.
71 ראה לעיל, ליד הע' 49.

החיבור האחרון שיידון כאן, והוא המעניין שבכולם, ייקרא 'כתב הפולמוס'. נקדים כבר עתה ונאמר כי כינוי זה איננו מדויק כל צורכו – חלק ניכר מהחיבור אכן מוקדש לפולמוס חריף נגד נוסחי תפילה מוטעים, אך יש בחיבור גם רבדים נוספים, שיתוארו אף הם להלן.

'כתב הפולמוס' מצוי בכתבי־יד רבים, המתחלקים לשניים: אלו המחזיקים את החיבור כמות שהוא, ואלו שבהם הועתקו קטעים מן החיבור כשהם מעורבים ומשולבים עם חיבורים אחרים. כתבי־יד מן הסוג הראשון, שרק מהם אפשר להכיר נכונה את טיבו של החיבור, מועטים הם עד מאוד, וכמעט שלא נזכרו במחקר. כתבי־יד שבקבוצה השנייה מרובים הרבה יותר, ומניינם מגיע לעשרות, אך אין בהם תועלת רבה.

מן הסוג הראשון יש בידנו שני כתבי־יד:

1. אוקספורד, בודלי 1103. סידור אשכנזי קדום, שנכתב בראשית המאה הארבע עשרה.⁷² עם הסידור נעתקו שני פירושים: האחד נכתב בשוליים החיצוניים של הדף, ולא נדון בו כאן;⁷³ השני נכתב במשולב עם הסידור עצמו, לעתים בין עניין לעניין ולעתים ב'חלונות' מיוחדים, והוא יהיה נשוא דיוננו. למרבה הצער, אבד חלקו הראשון של הסידור, והוא פותח כיום בתפילת מוצאי שבת.⁷⁴
2. בודפשט, קופמן A174, עמ' 196–205. כתבי־יד זה, בניגוד לקודמו, אין בו נוסח התפילות, אלא 'כתב הפולמוס' לבדו (על משמעותו של עניין זה ראה להלן). כתב־יד מאוחר יותר,⁷⁵ ולו יתרונות וחסרונות: מחד גיסא, הוא שלם, וכולל גם

72 בית־אריה (לעיל, הע' 15), עמ' 174. הסידור נכתב מחוץ לקהילות הריינוס, ראה דף א78: 'הפוך הדף ותמצא הושע נא אחרת' [= 'כהושעתה אב המון'] יסוד רבנו שמואל הגאון משפירא זצ"ל. ונהגו לאומרה ברינוס, יום אחד אומ' הושענא קלירית 'כהושעתה אליה' ויום שיני הושענא זאת, וכן נוהגין כל שבעה ימי החג, כי קשה להם לבטל לגמרי כהושעתה קלירית'. הפירוש איננו אחיד. הפירוש שבדפים הראשונים מקביל לסידור ר"ש מגרמיזא, ואילו הפירוש לתפילות ראש השנה ויום הכיפורים הוא של הרוקח. חלק נכבד מן הפירוש הוא לפיוטים, שלא נתפרשו בסידור ר"ש מגרמיזא ובסידור הרוקח, והוא בוודאי לחכם שלישי.

73 קטעים אחדים שבכ"י אוקספורד מצויים גם בשולי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 4454. כ"י ניו יורק נעתק אף הוא בראשית המאה הארבע עשרה, בשנת פ"ט, אך הוא כולל רק את הגדה של פסח ופרקי אבות, ועל כן הועלתו מועטה (ראה תיאורו אצל א' מארכס: A. Marx, 'The Darmstadt Haggadah', *JQR* n.s. 19 [1928–1929], pp. 10–11 [idem, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, pp. 265–266]). קטעים אחדים מכ"י אוקספורד הועתקו בכ"י ירושלים, אברהמס 12 (ראה עליו לעיל, הע' 15, 47), דף 71–72. המעתיק של כ"י ירושלים הכיר את כ"י אוקספורד כבר בצורתו הפגומה הנוכחית.

75 כתב־יד נעתק בתחילת המאה השש עשרה לערך, ראה עמ' 128 סי' קצה: 'שאלתי את פי דודי מהר"ר ישעיה יצ"ו ע"ד ברית בני בכורי יצ"ו שהיה בשבת ר"ח וחנכה ר"ח לפ"ק ע"ד הקרובין איך נוהגין' (אפשר גם לקרוא 'רצ"ח לפ"ק', אך בשנה זו ראש חודש טבת לא חל בשבת).

את החלקים החסרים היום בכ"י אוקספורד, ומאידך גיסא, ניכר שהמעתיק של כ"י בודפשט בחר לו רק את הקטעים ה'עסיסיים' של החיבור, כלומר בעיקר את קטעי הפולמוס החריפים, ודילג על קטעים 'שקטים' יותר.⁷⁶

החכם הראשון שידוע לנו כי העתיק קטעים מ'כתב הפולמוס' הוא ר' אשר מאזנברוג, שחי לקראת סוף המאה השלוש עשרה. בפירושו לסידור הביא ר' אשר רק קטעים נבחרים מדברי הפולמוס: שני קטעים בלבד מן הפולמוס על תפילות חול, וכן את כל הקטעים העוסקים בתפילת ראש השנה.⁷⁷

קטעים מ'כתב הפולמוס' הועתקו בגליונותיהם של כמה סידורים קדומים, ובדרך כלל במשולב עם קטעים פרשניים אחרים, שנלקחו מחיבורים אחרים. מאלו יש לציין במיוחד שלושה: כ"י פריס, הספרייה הלאומית hëb. 646 (נעתק בשנת ק"ג);⁷⁸ לונד, האוניברסיטה Ms. L.O. 2 (נעתק בשנת קס"ז);⁷⁹ לונדון, הספרייה הבריטית 654. קטעים מן החיבור הובאו אף ב'גימטריאות של תפילה', שנידון לעיל, וממנו בוורסיה המיוחסת לרמב"ן. חכם אנונימי נוסף העתיק אף הוא קטעים מן החיבור, ושיבצם בתוך 'סודי התפילה ב', שאף הוא נידון לעיל. בשני חיבורים אלו — 'גימטריאות של תפילה' ו'סודי התפילה ב' — קשה לפעמים להבחין איזה קטע שייך לחיבור עצמו ואיזה קטע נעתק מתוך 'כתב הפולמוס'.

'כתב הפולמוס' נדפס ברובו הגדול,⁸⁰ אך הוא מפורז במקומות שונים. הפיסקאות העוסקות בתפילות ראש השנה נדפסו בסידור ר"ש מגרמיזא, על פי העתקותיו של ר' אשר מאזנברוג, ושאר החיבור נדפס בסידור הרוקח. הפיסקאות שנדפסו בסידור

76 כגון הדברים המובאים להלן, הע' 128, ושם בסמוך בגוף המאמר. חלקו הראשון של כ"י בודפשט (עד סוף הדיון ב'רפאינו') מצוי בכתב-יד נוסף: לונדון, הספרייה הבריטית Or. 11318 (פירוש לפיוטים, נכתב בשנת שי"ז), דף 153-156א.

77 הקטעים על תפילות החול: ראה להלן, הע' 98-99. תפילת ראש השנה: סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכא-רכג (הדיון בנוסח 'עלינו לשבח' שבעמ' רכב-רכג נכפל גם בעמ' קכו-קכז). דבריו של תא-שמע (לעיל, הע' 5), עמ' 71, כי ר' אשר הוא 'מעתיק, מגיה ומפיצ' של החיבור נראים רחוקים בעיניי, שכן, כאמור, אין ר' אשר מביא אלא קטעים בודדים מן החיבור. ממילא נופל גם טיעונו של תא-שמע שם, כי עיסוקו של ר' אשר במחזור ויטרי הצרפתי הוא שהביא להתעוררות הפולמוס (ולעצם העניין, כבר הראיתי במקום אחר כי אין כל הוכחה לכך שפירושו של ר' אשר קשור למחזור ויטרי, ראה ש' עמנואל, 'לעניינו של מחזור ויטרי', עלי ספר יב [תשמ"ו], עמ' 130).

78 דף 128: 'עדיין אנו עומדים ק"ן לפרט' (וראה גם שם, דף 138ד); טופס הגט, דף 191ב: 'שנת חמשת אלפים וחמישים ומאה לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן בפורקהון מתא דיתבא על נהר זלצאוי'.

79 תיאור קצרצר של כתב-היד מצוי במאמרו של נ' אלוני, 'חמישה כתבי יד עבריים בספריית לונד (שבדיה)', עלי ספר ד (תשל"ז), עמ' 6.

80 הקטעים הראשונים מ'כתב הפולמוס' שנדפסו, אך בצורה מקוצרת, מצויים כנראה בפירוש לסידור שנדפס בגיליון הספר: תפלות מכל השנה עם כמה פרושים, טרין רפ"ה (ליד 'אור חדש', ליד 'אהבה רבה' ובסוף תחנון).

הרוקח לקוחות מן ההעתקות המאוחרות של 'סודי התפילה ב', והן משולבות בדפוס עם קטעים אחרים, עד שאי אפשר להבחין מאיזה חיבור לקוח כל קטע, והיכן הוא מתחיל ומסתיים.

חלק ניכר מהחיבור — אך בהחלט לא כולו — מוקדש לפולמוס חריף, בעיקר נגד נוסח התפילה של הצרפתים⁸¹ (ואנשי אנגליה הנספחים להם), ומעט נגד נוסח אנשי גרמניה עצמה, אלו שאינם מחסידי אשכנז. טענתו העיקרית של הכותב היא, שחסידי אשכנז שומרים על הנוסח הנכון של התפילה, המכוון למניין המילים ולמשמעותיותו, ואילו האחרים, ובעיקר בני צרפת, בדו מלבם נוסח מוטעה. הנוסח המוטעה והפסול הוא כמעט תמיד ארוך יותר מן הנוסח הנכון, שבו דוגל הכותב.⁸² בדרך כלל אין בין שני הנוסחים אלא מילים ספורות, ולפעמים אפילו מילה אחת בלבד, ואין בכל דברי הפולמוס מחלוקת עקרונית ומהותית על נוסח התפילה.⁸³ הכותב איננו נזקק להביא מסורות קדומות כדי לאשש את דבריו, ואין הוא מביא עדויות ממנהגם של חכמים שלפניו או מסידורים קדומים. סדר רב עמרם גאון, למשל, איננו נזכר ולו פעם אחת בכל דברי הפולמוס (בניגוד בולט לדברי רבנו תם הצרפתי, שכתב: 'וכל שאינו בקי בסדר רב עמרם... אין לו להרוס דברי הקדמונים ומנהגם').⁸⁴ אין לכותב אלא את דברי ר' יהודה החסיד, שמנה את מילותיה של כל תפילה וברכה ומצא לכל אחת מהן משמעות מספרית מיוחדת. הכותב אף איננו חושש למסורות נכבדות, המעידות כי נוסח אנשי צרפת איננו חידוש שלהם, וכך נהגו כבר רב סעדיה גאון או ר' מאיר שליח ציבור, החזן המהולל של קהילת ורמייזא במאה האחת עשרה. לדעתו של הכותב, מסורות אלו הן שקריות:

חסידי ידע וחסידי בינה בדו מלבם וכתבו בשם הגאון, כההוא דאמר הרוצה לתלות יתלה באילן גדול, ואוי להם שכתבו שקר על אותו צדיק, כי רב סעדיה גאון אין כל דבר נעלם ממנו ובקי בסודות הרבה מאוד, וחלילה שפה קדוש יאמר דבר כזה. (סידור הרוקח, עמ' רנה)

- 81 בכתבי־יד רבים נמחקה המילה 'צרפת' או 'צרפתים', כנראה בידי מתפללים צרפתים, בכ"י פריס 646 שינה הסופר עצמו וכתב לפעמים 'לועזים' במקום 'צרפתים'.
- 82 למעט סעיפים 2 ו־15 (ברשימה שלהלן), שבהם מציין 'כתב הפולמוס' בנוסח המלא יותר.
- 83 בניגוד בולט לפולמוס אחר על נוסח התפילה, שפרץ באותה תקופה לערך בפוסטאט שבמצרים, בין הקהילה הבבליה לשכנתה הארץ־ישראלית. על פולמוס זה ראה בעיקר: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 215 ואילך; הנ"ל, 'לסודי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ־ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות ז (תשנ"ג), עמ' רז ואילך; מ"ע פרידמן, 'התנגדות לתפילה ולמנהגי תפילה ארץ־ישראלים בשאלות ותשובות שמן הגניזה (מתשובותיו של ר' יוסף ראש הסדר)', כנסת עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, בעריכת ש' אליצור (ואחרים), ירושלים תשנ"ה, עמ' 69 ואילך; הנ"ל, 'מחלוקת לשם שמים — עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה י (תשנ"ו), עמ' 245 ואילך.
- 84 ספר הישר, חלק התשובות, עמ' 81.

חלילה שעלה על לבו [של] אותו צדיק מעולם לאומרו, כי בקי היה ר' מאיר ש"ץ זצ"ל בסודות וטעמים. (שם, עמ' שב)

אין כאן מקום לדון בכל אחד מנוסחי התפילה שעלו בפולמוס, ולבדוק אם צדקו דברי הביקורת החריפים של חסידי אשכנז, כי אנשי צרפת 'בודים מלבם ומוסיפים בתפלתם כמה וכמה תיבות',⁸⁵ או שמא הן חסידי אשכנז והן בני צרפת החזיקו במסורת שבאה להם מאבותיהם, וכל אחד יש לו על מה שיסמוך (ושמא ואולי חסידי אשכנז הם שיצאו לשנות מנוסח התפילה המקובל, וקצפם יצא על המחזיקים בנוסח הישן?). עם זאת, ודאי הוא כי לא תמיד בדו אנשי צרפת את הנוסח מלבם. די אם נציין כי המסורת הנזכרת על ר' מאיר שליח ציבור, הנדחית כאן מכול וכול, באה מפיו של ר' שמואל בר קלונימוס – ממקימה של תנועת חסידות אשכנז, אביו של ר' יהודה החסיד, שאת תורתו בא הכותב להפיץ!⁸⁶ ולא על הצרפתים צריכה לבוא תלונתו של הכותב, כי אם על חסידי אשכנז הראשונים.⁸⁷ גם בעניין השני לא צדקו דבריו של הכותב – דברי רב סעדיה מצויים בסידורו,⁸⁸ וכבר העידו על כך עדים רבים ונאמנים, ובהם גם רב שרירא גאון, ועוד קודם לו, חכם בן זמנו של רב סעדיה⁸⁹ (ואפשר להוסיף כי נוסח זה, שבני צרפת 'בדו

85 סידור הרוקח, עמ' קלז.

86 סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' קא. וראה אורבך (לעיל, הע' 2), ד, עמ' 86-87. המסורת על ר' מאיר בר יצחק מצויה אף אצל חסיד אשכנזי אחר: 'ורבי מאיר שליח ציבור שהנהיג לומר וגאלנו ה' צבאות קדוש ישראל סמך אקרא דבר' נשא שיש בפסוק ה' פעמים ישראל' (פירוש הרוקח על התורה, מהד' י' קלוגמאן, ח"ב, בני ברק תשמ"ט, עמ' שי. חיבור זה איננו פרי עטו של ר' אלעזר מוורמייזא, אלא של אחד מחסידי אשכנז האחרים, ראה י' דן, 'פירוש התורה לר' אלעזר מגרמיזא', קריית ספר נט [תשמ"ד], עמ' 644).

87 עניין זה נשאר במחלוקת אצל האשכנזים עד לסוף המאה השש עשרה; בני חת (=אוטטרייך) נהגו כשיטתו של ר' מאיר שליח ציבור ובני ריינוס נהגו כדברי ר' יהודה החסיד, ראה דברי ר' חת חזן מפדובה: 'הנה הנוסח של מדינת בני חת שהם מוסיפי' עוד גואלנו ה' צבאות קדוש ישראל כדי להזכיר חמשה פעמים ישראל... אבל הנוסח שלנו שהוא נוסח בני ריינוס כמו כאן שיש בו ד' פעמים ישראל... (כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 774⁴, דף 5א. על המושג 'בני חת' ראה מה שכתב חותני י' זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 218-219. על ר' חת חזן מפדובה ועל סידורו החשוב נכתב רק מעט; ראה A. Luzzatto, *Hebraica Ambrosiana: Catalogue of Undescribed Hebrew Manuscripts* (in the Ambrosiana Library, Milano 1972, pp. 35-37 no. 16).

88 הדברים חסרים לפנינו בסידור, שנדפס על פי כתב-יד אחד בלבד, אך הם מצויים בשני קטעי גניזה של הסידור. ראה N. Wieder, 'Fourteen New Genizah-Fragments of Saadya's Siddur', *Saadya Studies*, ed. E.I.J. Rosenthal, Manchester 1943, pp. 254-262. 'פרקים בתולדות התפילה והברכות', סיני עז (תשל"ה), עמ' קטז-קח (=הג"ל, התגבשות נוסח התפילה [לעיל, הע' 65], עמ' 155-157). וראה עוד סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' פד-פה, פח-פט, ושם בהערות.

89 אוצר הגאונים לברכות, התשובות, סי' סה-סו; מ"ע פרידמן, 'תשובה בענייני תפילה מומנו של רס"ג', סיני קט (תשנ"ב), עמ' קכח-קכט (וראה דיונו שם, עמ' קלא-קלג).

מלבם, מצוי כבר אצל רש"י⁹⁰ וכך התפללו כמעט בכל תפוצות ישראל בתקופת הראשונים⁹¹; חכמי גרמניה – עוד קודם לר' יהודה החסיד – הם היחידים שהתפללו בנוסח האחר⁹². נמצא כי לפחות במקצת מן המקרים, בני צרפת החזיקו בנוסח עתיק וקדום, ולא בדוהו מלבם.

דומה כי דבריו של הכותב עצמו מרמזים כי יודע הוא שהנוסח של בני צרפת לא נתחדש להם זה עתה. רק באחד מהנוסחים שעלו בפולמוס יודע המחבר לומר כיצד נשתבש נוסח אנשי צרפת – בעקבות הגהה של רבנו תם⁹³ – אך בכל שאר דברי הפולמוס שלו הוא איננו מפרט מתי וכיצד נוצר הנוסח המשובש של אנשי צרפת. ומסתבר אפוא כי הכותב ידע כי הנוסח של בני צרפת בא להם כבר בירושה מאבותיהם, ולא נוצר לאחרונה.

ואלו הם נוסחי התפילה שעליהם יצא קצפו של הכותב:⁹⁴

1. מנהג הצרפתים לומר בפסוקי דזמרה את הפסוק 'אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה' קודם ל'אשרי יושבי ביתך' (סידור הרוקח, עמ' קלז-קלז).⁹⁵
2. מנהג הצרפתים שלא לומר את המשפט 'אור חדש על ציון תאיר...' בסיום ברכה ראשונה שלפני קריאת שמע של שחרית (שם, עמ' רנה-רנו).⁹⁶
3. מנהג הצרפתים לומר את המילים 'כן תחנינו ותלמדנו' בברכה שנייה שלפני קריאת שמע של שחרית (שם, עמ' רעז-רעז).⁹⁷
4. מנהג הצרפתים לומר את המילים 'גואלינו ה' צבאות שמו קדוש ישראל' בסיום הברכה שלאחר קריאת שמע של שחרית (שם, עמ' שב-שד).⁹⁸

90 ראה: מחזור ויטרי, עמ' 65; הגהות מיימוניות, סדר תפלות כל השנה, ס"ק ד (דף עו ע"א); טור אור"ח, סי' נט; אורבך (לעיל, הע' 2), ד, עמ' 93 הע' 32.

91 כגון: הרמב"ם (ד' גולדשמיט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 195); סידור רבינו שלמה ברבי נתן, מהד' ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' יב; מחזור רומא (גולדשמידט, שם, עמ' 157); האשכול, מהד' אלבק, ח"א, עמ' 13; הסידור של הקהילה הארץ-ישראלית בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה (פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הע' 83], עמ' 291 הע' 72. על טיבו של הסידור ראה שם, עמ' 276-277, ובמאמרו האחר של פליישר [לעיל, שם]; ועוד.

92 א"י הרשור, 'פירוש סידור התפילה והמחזור, מיוחס לרבי אלעזר בן נתן ממגנצא הראב"ן, גגוזות ג (תשנ"א), עמ' גג-גד; רוקח, סי' שיט. הנוסח שבני גרמניה החזיקו בו אף הוא קדום, ראה במקורות המובאים לעיל, הע' 89.

93 להלן ברשימה, סעיף 15.

94 סעיפים 1-5, 7-16, מצויים בכ"י בודפשט 174. סעיפים 11-16 מצויים גם בכ"י אוקספורד 1103.

95 בכ"י פריס 646 דף 8 נכתב בראש הפסקא: 'אילו הן סודי דבר מטעמי מנהיג ודבר רבינו החסיד ועליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע'.

96 'ראיתי כתוב' ואילך. וראה לעיל, ליד הע' 88.

97 'בברכת זאת אהבה רבה ק' תיבות' ואילך.

98 גם בזה שגו צרפתים' ואילך. נדפס גם בסידור ר"ש מגרמייזא, עמ' צט-קא (וראה לעיל, הע' 87, ולהלן, הע' 123).

5. מנהג אנשי צרפת ואנגליה להוסיף שלוש מילים בברכה 'רפאינו' של שמונה עשרה: 'רפאינו ה' אלהינו', במקום 'רפאינו ה'; 'לכל מכותינו ולכל תחלואינו', במקום 'לכל מכותינו' (שם, עמ' שלה-שלו).⁹⁹
 6. מנהגם של מקצת האנשים לחתום בברכה בסיום תחנון.¹⁰⁰
 7. מנהג הצרפתים להוסיף חרוז אחד בתפילת 'ה' אלהי ישראל' (סידור הרוקח, עמ' תג).
 8. מנהג הצרפתים להוסיף מילה אחת ב'אל ארך אפים' שבהוצאת ספר תורה, 'חוסה ה' על ישראל עמך', במקום 'חוסה ה' על עמך' (שם, עמ' תכ-תכא).¹⁰¹
 9. מנהג הצרפתים לומר פסוקים לפני קריאת התורה (שם, עמ' תכב).¹⁰²
 10. מנהג רוב העולם לחתום בליל שבת בברכה שלאחר קריאת שמע במילים 'ופורס עלינו סוכת שלומך' (שם, עמ' תסב).¹⁰³
 11. מנהג הצרפתים להוסיף כמה מילים בראש השנה באמירות 'זכרינו לחיים' ו'כתבינו לחיים' (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכב).
 12. מנהגם של חלק מן הצרפתים לומר בסיום תפילת ראש השנה 'ונאמר אמן' (שם; סידור הרוקח, עמ' שנט).¹⁰⁴
 13. מנהג הצרפתים להאריך ולהוסיף בתפילת 'אבינו מלכינו' (סידור ר"ש מגרמיזא שם).¹⁰⁵
 14. מנהג 'רבים מעמי הארץ אנשי צרפת ואשכנז' לומר בתפילת עלינו לשבח 'אל אל לא יושיע', או 'לא אל לא יושיע' במקום 'ללא יושיע' (שם עמ' רכב-רכג).¹⁰⁶
 15. הגהתו של רבנו תם 'משפטינו קדוש' (במקום 'משפטינו היום קדוש') בפיוט 'היום הרת עולם' שבתפילת ראש השנה (שם, עמ' רכג).¹⁰⁷
- 99 'שימו על לב' ואילך. נדפס גם בסידור ר"ש מגרמיזא, עמ' קז-קח.
- 100 כ"י פריס 646 דף 15א: 'יש שחוזמין ברוך אתה ה' שומע תפילה, וטעות הוא בידם, כי רבנו החסיד כתב דאטור ליחיד לחתום ברכה לעצמו דעובר על לא תשא' (ובלשון דומה ב'גימטריאות של תפילה', כ"י קיימברידג' 3127 דף 1317. וראה תא-שמע [לעיל, הע' 62], עמ' 140 הע' 10).
- 101 'אין רוח חכמים' ואילך.
- 102 'צרפתים אומרים ומוסיפים' ואילך.
- 103 'רוב העולם' ואילך.
- 104 ראה להלן, הע' 107. כ"י אוקספורד 1103 (דף 52א) ובחלק מכתב-היד של 'גימטריאות של תפילה' חתום בסוף הפיסקא: 'רבנו החסיד זצ"ל, ואילו בסידור ר"ש מגרמיזא נשמטה החתימה (כ"י בודפשט 174 עמ' 203-204 החתימה עברה לראש הסעיף הבא: 'כתב רבינו החסיד' אנשי צרפתי' מוסיף' תיבות באבינו מלכינו').
- 105 וראה להלן, הע' 108 והע' 134.
- 106 נכפל גם שם, עמ' קכז-קכו. וראה להלן, הע' 108.
- 107 הגהה זו מופיעה כבר בסידור רש"י (עמ' 83-84) ובמחזור ויטרי (עמ' 372), והכתוב שם הוא ר' שמעיה, תלמידו של רש"י (ראה גרוסמן [לעיל, הע' 31], עמ' 397-398). חכמים אחרים, ובהם גם ר' אברהם בר עזריאל (ערוגת הבשם [לעיל, הע' 2], ג, עמ' 474), הציגו נוסחי פשרה, ומחקו את המילה 'היום', כדעתם של ר' שמעיה ורבנו תם, אך הוסיפו במקומה מילה אחרת, 'האל' או 'איום', כדי שלא לחרוג ממניין המילים. וראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל:

16. מנהגם של מקצת האנשים לומר ברכת כוהנים במנחה של יום הכיפורים (סידור הרוקח, עמ' שנט)¹⁰⁸.
 בכמה מדברי הפולמוס הסתפק הכותב בגינוי הנוסח המשובש, ולא כתב את העיקר: מהו הנוסח הנכון של התפילה.¹⁰⁹ לאור זאת מסתבר לומר כי 'כתב הפולמוס' נכתב במקורו בשולי סידור — כפי שהוא אכן לפנינו בכתב-היד הקדום ביותר של החיבור, אוקספורד 1103. אותו סידור ראשון ש'כתב הפולמוס' נכתב בגיליונותיו נעתק בוודאי בדקדקנות רבה, על פי כל סודותיהם של חסידי אשכנז, ודברי הפולמוס שבגיליון נועדו לחזק ולאשש את הנוסח המדוקדק שהביא הכותב בגוף הסידור.¹¹⁰ ראה נוספת לכך ש'כתב הפולמוס' נכתב מעיקרו בשולי סידור מצויה בהצהרות הכלליות המצויות כמה פעמים ב'כתב הפולמוס', ובהן אזהרה שתמית שאין לשנות מנוסח התפילה:

תפלה של ראש השנה כתובה על הסדר ועליה אין להוסיף ואין לגרוע אפילו תיבה אחת כי הועתקה מפירושי כתב ידו של רבנו יהודה החסיד¹¹¹... והמוסיף והגורע בה אפילו אות אחת תפלתו אינה נשמעת כי כולה במידה ובמשקל באותיות ובתיבות, וסודות רבים יוצאין ממנה. וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח חכמה נוחה בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפלה והסודות, כי חסידים הראשונים היו גונזין הסודות והטעמים עד שבא

מקורות ותולדות, ח"א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קכא-קכד; ח"ב, שם תשנ"א, עמ' רעא-רעג. הצעת הפשרה לומר 'איום' במקום 'היום', ששפרבר מצאה רק במקורות מאוחרים, מצויה כבר בספר מנהגים דבי מהר"ם, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 44. וראה גם כ"י ציריך, ספרייה מרכזית Z. Heid. 139 (קטלוג אלוני ולינגר, מס' 108) דף 69ב בגיליון.

108 סעיף זה, וכן סעיף 12, באו ב'גימטריאות של תפילה' (ומשם בסידור הרוקח) שלא במקומם, בתפילות החול. על המשפט האחרון בסעיף זה ראה להלן, הע' 134.

109 כגון סעיפים 13-14. הנוסח הנכון של תפילות אלו מצוי רק בגוף הסידור שבכ"י אוקספורד 1103, שם הועתק במלואו נוסח 'אבינו מלכינו' (דף 452-453א) ו'עלינו לשבח' (דף 454-455א). המעתיק הדגיש שם את המילה 'ללא יושיע'.

110 אפשר כי המשפט 'אין פנאי להאריך כאן', החוזר פעמים רבות ב'כתב הפולמוס', מרמז אף הוא כי החיבור נכתב בשולי סידור; 'פנאי' פירושו כאן מקום, והכותב מתנצל על שאין לו מקום בגיליון הסידור להאריך עוד הרבה. ביטוי אחר החוזר הרבה ב'כתב הפולמוס' הוא 'מחוברים יחד בקרסים ובלולאות' (סעיפים 1 [פעמיים], 9, 15). לשון זו מצויה גם אצל ר' אלעזר מוורמייזא (סידור הרוקח, עמ' שיב) ובסידור ר"ש מגרייזא (עמ' נב), ועוד קודם לכן אצל ר' יוסף קרא (ראה א' גרוסמן, 'פירוש הפיוטים לר' אהרן בר' חיים הכהן', באורח מרע: מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי במלאתו לו שבעים שנה, בעריכת צ' מלאכי, לוד תשמ"ו, עמ' 459 ושם בהע' 18; 'הגל' [לעיל, הע' 31], עמ' 335, ושם בהע' 275). וראה דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז (לעיל, הע' 43), עמ' 76-79.

111 בכ"י לונד 2 (ראה עליו לעיל, ליד הע' 79), דף 477: 'כי הועתקה מכתב ידו של מורינו זקנינו רבינו יהודה חסיד...'

רבנו הקדוש רבנו יהודה חסיד זצ"ל והוא מסרם לאנשי משפחתו החסידים בכתב ובעל פה... וכתב רבנו החסיד זצ"ל המוסיף בתפלה אפילו אות אחת עליו ועל כיוצא בו נאמר נתנה עלי בקולה על כן שנאחיה. (כ"י אוקספורד 1103, דף 49א; סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכא)

נגמרה תפלת ראש השנה על הסדר, ועליה אין להוסיף ואין לגרוע, ואם שינה בה בייחור או בחיסור אותיות ותיבות תפלתו אינה נשמעת, ועליו ועל כיוצא בו אמר הנביא נתנה עלי בקולה על כן שנאחיה. מפי רבינו החסיד זצ"ל. (כ"י אוקספורד, דף 60א)

נגמרה התפילה ועליה אין להוסיף ואין לגרוע אפילו אות אחת כי סודות רבים יוצאים ממנה, וכל ירא השם יכוין לאומרה בכוונה גמורה. (כ"י פריס 646, דף 114) ¹¹²

הצהרות אלו יש להן מובן ומשמעות אך ורק אם הן באות בצדי סידור, הכתוב כדת וכדין, על פי כל חישובי הגימטריות. אותו סידור קדמון לא הגיע לידינו, והטופס הקרוב אליו ביותר הוא כ"י אוקספורד 1103, שנעתק כזכור בראשית המאה הארבע עשרה, כמה עשרות שנים לאחר חיבורו של 'כתב הפולמוס'. מסתבר כי הסופר של כ"י אוקספורד נזהר אף הוא במלאכתו, ונוסח התפילות שהוא העתיק, ובצדו 'כתב הפולמוס', היה מוגה ומדוקדק על פי תורתם של חסידים אשכנזי, תוך הקפדה יתרה על מניין המילים שבכל תפילה. כתב־יד זה ראוי כנראה להיחשב כעד המהימן ביותר שיש לנו לנוסח התפילה של חסידים אשכנזי. ומעתה יש להצטער עד מאוד על אבדן חלקו הראשון של כתב־היד, שהיו בו תפילות החול והשבת. את קטעי הפולמוס שהיו בחלק שאבד יכולים אנו להשלים על פי כתב־יד אחרים, אך נוסח התפילה המדוקדק שהיה בו ואבד מאתנו הוא חיסרון שלא יוכל להימנות.

פרופ' תא־שמע הראה יפה במאמרו כי הפולמוס מורכב משני רבדים: האחד, דברי הפולמוס המובאים בשמו של ר' יהודה החסיד, והשני, אלו של הכותב עצמו. פולמוסו של ר' יהודה החסיד הוא בלשון חריפה, אך לשונו של הכותב חריפה פי כמה וכמה, והוא השתמש בביטויים קשים שלא מצאנו כדוגמתם בדבריו של ר' יהודה החסיד באותו עניין. ¹¹³

112 אוהרה זו באה באמצע 'תחנון', בסוף הפיסקא 'הפוחת יד בתשובה'. דברים בסגנון דומה באים בכ"י פריס בסוף תפילת שמונה עשרה לחול, ואולי אף הם מ'כתב הפולמוס': 'סדר תפילה זו כתובה על הסדר, והועתק מפירושי של רבינו אלעזר מגרמיזא בן רבנו יהודה בן רבנו קלונימוס כאשר קיבל מרבנו יהודה חסיד אב החכמה בן רבינו שמואל החסיד הנביא בן רבינו קלונימוס הזקן משפירא בן רבנו יצחק בן רבינו אלעזר הגדול זצ"ל, ועליה אין להוסיף ואין לגרוע ואין לשנות או להגיה, והבא להוסיף במעלו יסיף, והבא לגרוע ישבר הזרוע, והבא לשנות יחסר בינות, והבא להגיה לא יראה גיה, אבכ"י' (דף 113).

113 תא־שמע (לעיל, הע' 5). דוגמא לדבר כבר בסעיף 1 — ר' יהודה החסיד כתב על אנשי צרפת 'טעות גדול הוא בימים ובשמאלם', ואילו המחבר הוסיף עליו עוד כהנה וכהנה: 'על כן כל ירא השם לא ישמע אל דברי הצרפתים... כי לפי תוספת טעותם תמצא... וזה'

דבריו של ר' יהודה החסיד (המכונה כמעט תמיד 'רבינו החסיד זצ"ל')¹¹⁴ מופיעים כמעט בכל אחד מענייני הפולמוס.¹¹⁵ ומכאן שהכותב רק הרחיב והאריך את דברי הפולמוס של ר' יהודה החסיד, אך לא הוסיף נושאים חדשים לפולמוס. כל המובאות לקוחות מדברים שכתב ר' יהודה החסיד,¹¹⁶ ולא הייתה לכותב היכרות אישית עמו.¹¹⁷ בדרך כלל הכותב איננו מציין מראה מקום מדויק לדבריו של ר'

טעות גדול... גם זה הבל ורעות רוח... וזהו טעות ושקר גדול... ולכן כל ירא השם יתפלל תמיד ויאמר: בסודם של צרפתים אל תבא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי, הבודים מלבם ומוסיפים בתפלתם כמה וכמה תיבות שלא לצורך, וגורמים גלות [להם ולבניהם] עד סוף כל הדורות' (התיקון על פי כ"י פריס 646 דף 9א ובדפושט 174 עמ' 197). בנושאים אחדים (כגון סעיפים 3 ו-5) ר' יהודה החסיד לא נקט כנראה כלל בלשון פולמוסית, והיא באה רק בפיו של הכותב.

114 פעם אחת מגלה הכותב במפורש את זהותו של 'רבינו החסיד': 'זהוהב ר' אברהם גיסי אמר לי בשם רבינו שמואל הנביא והקדוש והחסיד זצ"ל... אבל לפי דברי רבינו החסיד בנו... (סידור הרוקח, עמ' רעח).

115 למעט סעיף 13 ברשימה שלעיל, שר' יהודה החסיד לא חיווה בו את דעתו (וראה לעיל, הע' 104).

116 במקום אחד הביא המחבר דברים שכתבו תלמידי ר' יהודה החסיד, והוא טרח להשוותם עם כתיב ר' יהודה החסיד עצמו (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכב-רכג). 'החיד"א מביא בספריו השונים כמה פעמים מתוך 'קונטרסים ישן נושן על קלף כ"י מתלמידי רבינו יהודה חסיד זצ"ל שקבלו מרבי', אך ציטוטים אלו הם מתוך חיבור אחר (ראה: (1) מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, אר"ח סי' תרא סק"א, ונכפל בספרו מדבר קדמות [בסוף ספר יעיר אזן, ליוורנו תקנ"ג], מערכת א, סי' כח; (2) מדבר קדמות, מערכת א, סי' א=פני דוד, ליוורנו תקנ"ב, פורשת נח, אות ו [דף ו ע"א]=מראית העין, ליוורנו תקס"ה, שבת דף פח; (3) פני דוד, פורשת חיי שרה, אות יג [דף טז ע"א]; (4) שם, פורשת קרח, אות י [דף פב ע"ב]; (5) שם, הגדה של פסח, ד"ה וירעו אותנו [דף מט ע"א-ע"ב]; (6) צוארי שלל, הפטרת וירא, אות ה [פני דוד, דף קיב ע"ד-קיג ע"א]; (7) פתח עינים, ליוורנו תקנ"ג, סוטה דף י ע"ב, ד"ה אמר; (8) נחל קדומים, ורשה תרמ"ט, במדבר לב, לב; (9) שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך 'רבינו יצחק מויינא'; (10) שם, מערכת ספרים, ערך 'גימטריאות' וערך 'יכלר'. כתב-היד שעמד לפני החיד"א הגיע לנג' קורנלי (הסכמת רי"מ חזן לספרו בית נתן, וינה 1854), ממנו לשוח"ה (ראה מ' גידמן, התורה והחיים, ח"א, ורשה תרנ"ז, עמ' 91 הע' 3, ועוד הרבה), ממנו לא' עפשטיין וממנו לקהילת וינה. מאז מלחמת העולם השנייה אבדו עקבותיו של כתב-היד, ורק לאחרונה הוא התגלה במפתיע, והוא שמור עתה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 7234⁸. ראה תיאורו: ספר חסידים (לעיל, הע' 2), מבוא, עמ' ה-ו; A. Z. Schwarz, *Die Hebräischen Handschriften in Österreich*, I, Leipzig 1931, pp. 181-182 no. 234. [לאחרונה יצאה מהדורה פקסימילית של כתב-היד: ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, מבראות מאת ד' אברמס וי' תא-שמע, לוס אנג'לס תשנ"ח].

117 בפסקא שבסוף תפילת ראש השנה שהבאנו לעיל, כתב המחבר 'מפי רבינו החסיד זצ"ל, אך דברים אלו ממש הוא הביא לעיל בשם 'כתב רבנו החסיד זצ"ל' (ראה ליד הע' 110). הלשון שבסידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכג: 'מורי רבינו החסיד' היא משובשת, והמילה 'מורי' איננה בכתב-היד (אוקספורד 1103 דף 60א; בדפושט 174 עמ' 204; פריס 646 דף 766). הנוסח שהעתיק אורבך (לעיל, הע' 2), ד, עמ' 90-91 'זימפי הרי"ר אברהם בנו של ר' שמואל', אף הוא משובש, ראה להלן, הע' 132.

יהודה החסיד, אך פעם אחת הוא מציין למה שכתב ר' יהודה החסיד בספר הסוד, בפעם אחרת הוא מציין לטעמי סודי תפילות של ר' יהודה החסיד¹¹⁸ ופעמיים הוא מזכיר 'פירושי תפלות כתב ידו של רבנו החסיד'¹¹⁹ ואפשר שהכול מכון לספר אחד, פירוש התפילות שנקרא גם ספר הסוד.

דבריו של ר' יהודה החסיד נודעו לנו רק באמצעות חיבור זה, ואין הם מצוטטים, למיטב ידיעתי, באף חיבור אחר. ר' אלעזר מוורמייזא, תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד, לא הזכיר כלל בפירושו הגדול לסידור את דברי הפולמוס של רבו, וכך נהגו גם ר' אברהם בר עזריאל בספרו ערוגת הבשם¹²⁰ ור' יצחק מווינה בספרו אור זרוע. חכמים מאוחרים יותר שהזכירו את דברי ר' יהודה החסיד בנושאים אלו עשו זאת אך ורק מכלי שני, מתוך 'כתב הפולמוס', שמחברו הוא היחיד שראה את דבריו של ר' יהודה החסיד.

עניין זה, בצירוף העובדה שהכותב החזיק את כתב-ידו המקורי של ר' יהודה החסיד, מלמד כי ר' יהודה החסיד כתב את חיבורו לעצמו, ולא הפיצו ברכים. בדרך כלשהי הגיע העותק היחידי של החיבור, האוטוגרף של ר' יהודה החסיד, לידי של הכותב, והוא היחיד שפרסם קטעים ממנו ברכים. לאור זאת, ספק אם אפשר לקבל את טענתו של י' דן, כי 'תלמידיו של הרי"ח השתיקו השתקה גמורה את פולמוסו של רבם בעניין שבעיניו היה כה חשוב וחיוני'.¹²¹ מסתבר יותר כי שתיקתם של התלמידים עלתה בקנה אחד עם רצונו של הרב. בנושאים אחרים יצא ר' יהודה החסיד בביקורת חריפה על שכבות חשובות ונכבדות בחברתו הקרובה והרחוקה, ואילו כאן דרך אחרת הייתה עמו — הוא התנגד בתקיפות לנוסחי התפילה המוטעים, בעיקר אלו של בני צרפת, ואף כתב לעצמו רשימות ארוכות ומפורטות נגד נוסחים אלו, אך הוא לא מצא לנכון להפיץ את ביקורתו ברכים. תלמידיו של ר' יהודה החסיד, ובראשם ר' אלעזר מוורמייזא, הלכו באותה דרך ומנו וספרו את מילותיה של כל ברכה ותפילה, כפי שלימדם רבם.¹²² ר' אלעזר

118 סידור הרוקח, עמ' תג; סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכג. שיש קטעים מ'טעמי ר' יהודה החסיד' מובאים בשבלי הלקט; שלושה בספר הגדפס, ס' טו (מהד' ש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 175), ס' קפה (מהד' ש' בובר, וילנה תרמ"ז, דף עב רע"ב) וס' רלו, ושלושה נוספים במהדורה הראשונה של ספר שבלי הלקט, שטרם נדפסה, כ"י אוקספורד 659, דף 2112 ס' שצח ודף 1113-1114 ס' תג-תד. מתוך ששת הקטעים, הראשון לבדו עוסק בגימטריות בענייני תפילה.

119 ראה לעיל, ליד הע' 110, ולהלן, ליד הע' 129. איננו יודעים האם פירוש זה היה שלם ומקיף, אך ודאי שהוא כלל חלקים ניכרים מן הסידור. וצדקו דבריו של י' דן בביקורתו של ספר ערוגת הבשם (לעיל, הע' 12).

120 ראה לעיל, הע' 107.

121 דן, 'לדמותו ההיסטורית של ר' יהודה החסיד' (לעיל, הע' 12), עמ' 397.

122 תורתו של ר' יהודה החסיד בענייני תפילה מצויה בפייה של כמה מתלמידיו, כגון: ר' שלמה בר שמואל (ראה עליו י"מ תא-שמע, 'משהו על ביקורת המקרא באשכנז בימי-הביניים', המקרא בראי מפרשי: ספר זיכרון לשרה קמין, בעריכת ש' יפת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 454-455); ר' יצחק הזקן בר יוסף (רבו של ר' שלמה בר שמואל, ראה סידור ר"ש מגרמיזא,

מורמיזא הסתפק באזהרות כלליות, כי המשנה בנוסח התפילה חוטא בנפשו, ואירי לו בעולם הזה ובעולם הבא, אך הוא נמנע מלתקוף במישרין נוסח תפילה ספציפי של אנשי צרפת ואנגליה¹²³ (במקרים בודדים 'יוצא ר' אלעזר בפולמוס נגד נוסחי תפילה מסוימים, אך אין אלו נוסחי התפילה שעמם התפלמס ר' יהודה החסיד; ואיננו יודעים האם פולמוסו של ר' אלעזר הוא נגד אנשי צרפת, או שמא נגד נוסחים שמצויים היו בגרמניה עצמה).¹²⁴

'כתב הפולמוס' זכה לתפוצה רחבה, ויעידו על כך עשרות כתבי־היד שבהם הועתקו קטעים מן החיבור. אך ראוי להדגיש גם את התעלמותם המוחלטת של חכמי ההלכה האשכנזיים ממנו. דומני כי אף אחד מדברי הפולמוס לא נזכר בכתביהם של חכמי ההלכה בימי הביניים, ואף כשהם דנים באותה סוגיא ממש שבה עסק 'כתב הפולמוס', אין הם מזכירים אותו כלל.¹²⁵ בעלי התוספות בצרפת התעלמו אף הם מ'כתב הפולמוס', ועד כמה שידיעותינו מגיעות, הם לא נגררו להשיב כנגדו.

עמ' נח הע' 33; אורבך [לעיל, הע' 2], ד, עמ' 83 הע' 62. על קשריו עם ר' יהודה החסיד ראה כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 1094, דף 27 [ובכתבי־יד נוספים, ובאנונימיות בסידור ר"ש מגרמיזא, עמ' קכו-קכח]: 'זהר ר' יצחק הזקן ב"ר יוסף הגיד ששמע מרבי יהוד' חסיד זצ"ל שתחנית והוא רחום יסדו שלשה גאונים עמודי עולם...'; ר' אלעזר מוורכחים (סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' מב [בכ"י קיימברידג', האוניברסיטה Add. 394, I, דף 87: 'אני שלמה בר' שמואל מצאתי בסודות של הר"ר מוורכחים', ובכ"י וטיקן 274, דף 198ב בגיליון: 'אני שלמה בר' שמואל מצאתי בפי' של הר' אלעזר ממרכהס'] ועמ' קטו [והשווה סידור הרוקח, עמ' תג. ר' אלעזר מוורכחים היה חברו של בן ר' יהודה החסיד, עוד בחי' ר' יהודה החסיד, ראה פרושי התורה לר' יהודה החסיד, מהר"ש לנגה, ירושלים תשל"ה, עמ' 143]).
123 ראה בדברי ההקדמה לסידור הרוקח, עמ' רכט, ובדברי החתימה, שהעתקנו לעיל מכ"י אוקספורד 1575. דברים דומים מצויים גם בגוף הפירוש, ראה למשל סידור הרוקח, עמ' תעב.

124 ראה למשל סידור הרוקח, עמ' רסח: 'ותאלמנה שפתי שקר כגון בני אדם שמוסיפים עוד (כך בכתבי־היד) באהבה רבה ברכה אחת... ועליהם ועל כיוצא בהם נאמר כי את כל מעשה האלהים יביא במשפט, כי אין להוסיף חיבה אחת ואין לגרוע חיבה אחת... והמשנה עתיד ליתן את הדין' (פיסקא זו מצויה רק בכ"י מוסקבה 614 ופרס 772, ואף בהם היא נמצאת שלא במקומה, והיא כנראה תוספת מאוחרת); שם, עמ' תעח: 'ויש בני אדם טועים... והבל יפצה פיהם ואין להוסיף על הברכה'.

125 ראה למשל את דיוניהם של הרא"ש (לעיל, הע' 2) והגהות מיימוניות (לעיל, הע' 90) על אמירת המשפט 'אור חדש על ציון תאיר', שנידון בהרחבה ב'כתב הפולמוס' (סעיף 2). הרא"ש איננו מקבל את הנוסח הצרפתי, אך הוא איננו מתפלמס כנגדו. בעניין אחר (סעיף 4 ב'כתב הפולמוס') עוסק גם ספר האסופות, ואף שם לא נזכר הפולמוס: 'ומנהג הוא בכל מלכות אשכנז שגומר צור ישר' קומה בעזרת ישר' ופדה כנואמך יהוד' וישר'. ויש מקומן שאר' וגאלינו ה' שמו קדוש ישר' ב"א ה' גאל ישר'. ולא אמר' ליה משום דתקנו כנגד ברכת כהנים, ובברכת כהנים יש ט"ו תיבות ובהם ס' אותיות, וכשאומר' וגאלינו ה' צבאות וכו' אז הוא יותר' (כ"י לונדון, מונטיפיורי 134, דף 116א). גישתו של ספר האסופות דומה בעיקרה לזו של 'כתב הפולמוס', אך נימוקיהם שונים (לשיטתו של 'כתב הפולמוס' יש בברכה זו י"ד תיבות!).

בצדם של דברי הפולמוס, כולל החיבור גם עניינים אחרים. בדיונו על הגדה של פסח העתיק המחבר קטעים ארוכים מתוך דרשה לפסח של ר' אלעזר מוורמייזא.¹²⁶ דרשה זו נקראת כאן 'שעמי הר"ר אלעזר מגרמייזא זצ"ל', ואף כאן החזיק הכותב באוטוגרף של הדרשה.¹²⁷ כן כולל החיבור דיון היסטורי בתולדותיהן של כמה מן התפילות. במסגרת זו נידונו תולדותיהן של התפילות הבאות: 'עלינו לשבח', שלדעת הכותב נתחברה על ידי יהושע בן נון; 'ה' אלהי ישראל', שלדעת ר' יהודה החסיד נתחברה על ידי חזקיה מלך יהודה; 'אבינו מלכינו', שנתחברה על ידי רבי עקיבא; הפרקים האחרונים בפסוקי דזמרה, שאמירתם הונהגה על ידי רבנא משה בן קלונימוס מלוקא בבואו למגנצא.¹²⁸ בחלקו השני של כ"י אוקספורד 1103, הכולל פיוטים, באות הערות רבות על זהותם של הפייטנים, ובהן ידיעות היסטוריות חדשות,¹²⁹ וייתכן שאף הן שייכות לחיבור זה.

מלבד כל אלו, כולל 'כתב הפולמוס' גם מעט גימטריות, וכן גם דיונים הלכתיים שגרתיים בנוסח התפילה ובדיניה.¹³⁰ מקצת מן הדיונים הם על פי מסורות שהיו

126 על דרשה זו ראה מאמרי 'חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא', תעודה טז-יז (תשס"א), עמ' 243-250.

127 כ"י אוקספורד 1103 דף 334-335. בכ"י פריס 646 מובאים קטעים נוספים מדבריו של ר' אלעזר מוורמייזא, ואפשר שאף הם חלק מן החיבור שלפנינו (ראה למשל שני הקטעים שהבאנו לעיל, הע' 111).

128 עלינו לשבח: סידור ר"ש מגרמייזא, עמ' רכב-רכג; ה' אלהי ישראל: סידור הרוקח, עמ' תג; אבינו מלכינו: סידור ר"ש מגרמייזא, עמ' רכב (דברים דומים מובאים כבר בשמו של ר' שמואל החסיד, ראה ראבי"ה, סוף סי' תקלו [נח"ב], עמ' 232. ריב"ם הנזכר שם בהע' 4 הוא ר' יצחק בן משה מווינה, בספרו אור זרוע, ח"ב סי' רפא; פירוש המחזור כ"י הנזכר שם הוא כ"י המכורג 152, ראה אורבך (לעיל, הע' 2), ד, עמ' 90 הע' 11]. וראה עוד להלן, סוף הע' 134); פסוקי דזמרה: סידור הרוקח, עמ' קצד.

129 כגון דף 111, לפני הפיוט 'אל אלהים ה' דיכר': 'מיסוד (רבנן) [רבנן] אליעזר ממגנצא ב"ר נתן המסומן אבן ישראל, והוא היה בר פלוגתיה [של] רבנו יעקב זצ"ל ובשעת פטירתו נתנבא' (התיקונים על פי כ"י קיימברידג', האוניברסיטה Add. 662, דף 115ב). פירוש של ההערות על הפייטנים בא בקטלוג נויבאואר, ראה A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886, pp. 313-314. חלק ניכר מן ההערות הועתקו על ידי ר' יודא ליווא קירכום בספרו מנהגות וורמייזא, מהד' י"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, ראה שם במבוא, עמ' 30. נראה כי מקצת מן המסורות שהיו בידי של הכותב לא היו מדויקות, ראה גרוסמן (לעיל, הע' 5), עמ' 362-364.

130 כגון: 'ברכת לבנה יש בה נ"א תיבות, וכן נ"א תיבות מן השמים מספרים כבוד אל עד ואין נסתר מחמתו. ובמסכת סופרים יש שאין מברכין על הלבנה כי אם במוצאי שבת כשאדם מבושם בבגדים טובים ומיישר את רגליו ומכוין לבו ויסתכל בלבנה ואומר... ורוקד נגדה שלש פעמים בנחת ולא במהירות, ובעוד רוקד אותן שלש וקידות כתב רבנו החסיד שצריך לומר זה הפסוק, קול דודי הנה זה בא... ואחר כך יאמר כשם שאני רואה אותך ואיני יכול ליגע בך לא יוכל ליגע בי שום רעה בזה החדש אמן אמן סלה, ואחר כך יאמר... (כ"י אוקספורד 1103 דף 33-44. והשווה 'סודי התפילה', דף 314: 'ורבי' יודא חסיד הי' אומ' פסוק קול דודי הנה זה בא כו' בעוד שהיה רוקד נגד הלבנה ג' פעמים).

בידי הכותב בשמו של ר' יהודה החסיד, כגון שני הקטעים הבאים, העוסקים בנוסח הברכה השנייה של ברכת המזון:

יש אומרים כאן 'על ברייתך שחתמת בבשרינו', כדברי רש"י.¹³¹ ואני חיפשתי בפירושי תפלות כתב ידו של רבנו החסיד ולא מצאתיו כן, על כן נמנעתי לכתבו. (כ"י אוקספורד 1103, דף 55ב-6א)¹³²
יש שמדלגין 'וזכור לנו' וחותמין לאלתר 'על הארץ ועל המזון', ונראין דבריהם. אבל בפתרוני רבינו החסיד וצ"ל מצאתיו מפורש, על כן לא נמנעתי מלכתבו כאן. (שם, דף 56ב)¹³³

הכותב וזמנו

הכותב מזכיר פעם אחת דברים שאמר לו ר' אברהם גיסו בשם ר' שמואל בר קלונימוס:

ועוד הרבה מאד חיבר רבינו הקדוש וכת' טעם וסוד על כל אחד ואחד, על כן כל ירא השם יזהר מלהוסיף ולגרוע אפילו אות אחת בתפילה. וגיסו הח"ר אברהם אמר לי בשם רבינו שמואל הנביא והקדוש והחסיד וצ"ל שיש בברכת אהבה רבה ק"ב תיבות...¹³⁴

- 131 רש"י לברכות מח ע"ב, ד"ה צריך שיזכור בה בריית.
132 נוסח הברכה שבגוף הסידור: 'על שהנחת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה בריית ותורה חיים ומזון על שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועל תורתך שלימותנו' (וכן הנוסח גם בסידור הרוקח, עמ' תשלט. וראה בהערותיו של א' אפטוביצר לספר ראבי"ה, ח"א, עמ' 118 הע' 4).
133 נוסח הברכה שבגוף הסידור: 'ככתוב ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך, וזכור לנו ה' אלהינו מהרה את בריית אבותינו, ונקמינו מהרה משנאינו, ובישועתך תרום ותגביה קרנינו, ומטובך תשביע נפשינו, ונודה לשמך הגדול סלה, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון' (נוסח דומה נמצא בסידור הרוקח, עמ' תשלט-תשמ, ובאור זרוע, ח"א סי' קצט).
134 כ"י פריס 646 דף 112; בודפשט 174 עמ' 199; סידור הרוקח, עמ' רעח. בפיסקא זו נתלו שני שיבושים. (א) בכ"י לונדון 534 ('גימטריאות של תפילה', ראה עליו לעיל, הע' 53) נכתב לנכון: 'וגיסו הר"ר אברהם בש' ר' שמואל הנביא' (דף 14א). כתב-היד קשה לקריאה, ואורכו העתיק בטעות: 'ומפי הר"ר אברהם בנו [של] ר' שמואל הנשיא' (אורכו [לעיל, הע' 2], ד, עמ' 90-91. הציטוט שהביא תא-שמע בשמי [לעיל, הע' 5, עמ' 72], אף הוא איננו מדויק). טעות זו הביאה אחרים למסקנות מרחיקות לכת, שכמובן אין להן כל ביסוס, ראה סידור ר"ש מגרמיזא, מברא, עמ' 28.
(ב) ב'דמב"ן א' נכתב: 'ועוד הרבה מאד חבר רבי' משה וכת' על כל אחד טעם וסוד (!), וגיסו הר"ר אברהם אמ'...' (כ"י בודפשט 178 עמ' 163 [אך בכ"י ניו יורק 981 דף 24: וגיס'ן. ב'דמב"ן ב', כ"י ניו יורק 8122 דף 95א: 'ועוד הרבה מאד חבר רבי' וכת' על כל אחד טעם וסוד, וגיסו הר"ר אברהם אמ'...').

במקום אחר, בדיונו על אמירת פסוקים לפני תפילת שמונה עשרה בלילות שבת ומועד, הוא מביא מה שאמר לו מורו:

ומורי אמ' לי דבליל יום הכיפורי שיארע בחול אומ' ושמרו בני ישראל וגם וידבר משה את מועדי ה' משו' דיום הכיפורי איקרי שבת כדכתי' שבת שבתון הוא לכם ועיניתי, ואף מועד איקרי, דבסוף כל המועדות כת' וידבר משה את מועדי ה', ואף ראש השנה ויום הכיפורי בכלל, על כן גם בראש השנה צרי' לומ' וידבר משה.¹³⁵

במקומות אחרים מזכיר הכותב את מורו־קרובו, הנזכר בשמו המפורש: ר' שמואל מבמברג. פעמיים הוא נזכר בקטעים פולמוסיים,¹³⁶ ועוד פעמים אחדות בכ"י אוקספורד. אחד האזכורים הוא בנוגע לנוסח המשנה בפרקי אבות, והאחרים בנוגע לנוסח התפילה:

135 כ"י בודפשט 174 עמ' 202; פריס 646 דף 117 ג (ושם נוסף בסוף: 'דאם יארע שבת אומרים ושמרו וגם וידבר משה וגו'); סידור הרוקח, עמ' תעג (והשווה אוצר הגאונים, עירובין, התשובות, סי' ע).

136 סידור הרוקח, עמ' שנט (המשפט האחרון שם: 'אך מהר"ם זצ"ל כתב שיש לומר' שים שלום במנחה בשבת, עיין לקמן, מצוי אך ורק ב'גימטריאות של תפילה', והוא תוספת מאוחרת. משפט זה איננו בכ"י אוקספורד 1103 דף 69 ובבודפשט 174 עמ' 205); שם, עמ' תג. בקטעים פולמוסיים אחרים לא הזכיר הכותב את דעתו של ר' שמואל מבמברג, אף שידוע לנו ממקורות אחרים כי הוא חייוה את דעתו אף בהם. כך למשל בסעיף 4 ובסעיף 13; דעתו של ר' שמואל מבמברג בעניין הראשון מצויה בפירושו לפיוטים שבכ"י המבורג 154, דף 228: 'בברכת גאל ישראל' תמצא ס' אותיות וי"ד תיבות כנגד ס' ריבוא שנגאלו ממצרים, והמוסיף גואלינו ה' צבאו שמו קדוש ישראל טועה, כי חכמי הראשונים תקנו כל ברכה וברכה במידה ובמשקל כנגד דבר וכנגד סוד, וזהו שיסד הבבלי [פיוטי שלמה הבבלי, מהר" ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 335; והשווה סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' פא] "שבח הליל מידותיך אין לשנות", פי' לשבחחות והילולים שיסדו חכמים אין לשנותם, שהרי במידה ובמשקל תיקנום. ורבי מאיר שליח ציבור שהוסיף לומר גואלינו ה' צבאות שמו קדוש ישראל לפי שמצא ה' פעמי ישראל בפסוק אחד הוסיף גואלינו ה' צבאו וכו' כדי להשלים ישראל ה' פעמים באותה ברכה כנגד ה' פעמי שבפסוק ואתנה את הלוי נתונים וגו' וסיפיה בגשת בני ישראל אל הקדש, לכך דרש לרמות התפילה כנגד הקרבות ואמ' ראוי לומר לשליח ציבור ה' פעמים ישראל ואמ' בגשתו להתפלל כנגד הפסוק. ויש שאומרי' אותו, והחסיד וגם הרב ר' שמואל מבמברג לא אמרו אותו. דעתו של ר' שמואל מבמברג בעניין השני מצויה במחזור, כ"י אראס, ספרייה עירונית 560, דף 170 א גיליון (הגיליון חתוך, והשלמנו מסברה); 'הר' שמואל מבמברג לא היה אומ' עצור מגפה, והדיון עמו, דאין שנייך] לומר עצור מגפה אלא בדבר ש[כא], אבל כאן לא יהיה הדבר ולא יבוא] כי אם בשונאי ישראל' (ושם בעמוד ב' בגיליון: '[אין לומר] כתבינו בספר מחילה וסליחה כי היא [בקשה] של שוטים, כי לא מצינו ספר למחילה בשום מקום. ועוד הרי כבר אמרנו מחל [לכל] עונותינו ומחל ברחמיך ומחה והעבר, [ומה] צריך יותר. ועוד יש תיבות כמניין זמ"ר, [בגמ'ט] הג"ה עקיב"ה, עליו אין להוסיף').

נאה הניר זר¹³⁷, כך שמעתי מפי מורי קרובי הר"ר שמואל מבבנברק זצ"ל.
(דף 40א-ב)¹³⁸

מורי קרובי הר"ר שמואל מבבנברק בן הרב ר' ברוך ממגנצא זצ"ל לא היה אומר פסוקים בכל המועדים ולא בראש השנה ולא ביום הכפורים, ואפילו ישמחו במלכותך לא היה אומר כשיארע מועד ושבת. וכן העידו על ציר נאמן רבי' משה כהן חזן ממגנצא זצ"ל. (דף 54ב)¹³⁹
הא לך הושענות קליריות על הסדר אותן שאין בהם לא מים ולא עננים, וכתב רבי' החסיד שאין לומר הושענות שהזכיר בהם הקליר זצ"ל לא מים ולא גשמים ולא עננים כי אם סמוך להושענ' רבא, לפי שהגשמים אינן סימן יפה בחג כדאיתא במסכת סוכה.¹⁴⁰ ומורי קרובי הר"ר שמואל מבבנברק היה נוהג כסדר הזה... (דף 75א-ב)¹⁴¹

נמצינו למדים כי הכותב הוא תלמידו וקרובו של ר' שמואל מבבנברק,¹⁴² ולו גיס בשם אברהם. עוד ידוע לנו כי קטעים מן החיבור הועתקו אל פירושו לסידור של ר' אשר מאונברוק, שנתחבר לקראת סוף המאה השלוש עשרה. נתונים חלקיים אלו עשויים היו להביאנו למסקנה כי הכותב הוא מהר"ם מרוטנבורג. למהר"ם היה גיס בשם ר' אברהם בר יוסף,¹⁴³ ומהר"ם הוא החכם היחיד הידוע לנו כי נהג לכנות את ר' שמואל מבבנברק בכינוי 'מורי קרובי'.¹⁴⁴ ולמרות זאת, מסקנה זו נראית

- 137 אבות פ"ג מ"ו. המילה 'הניר' נכתבה באותיות מודגשות.
- 138 משפט זה נדפס מכ"י ניו יורק על ידי מארכס (לעיל, הע' 74).
- 139 נדפס גם בסידור ר"ש מגרמיזא, עמ' רכג, ומקצתו אף בסידור הרוקח, עמ' תקמג. דברים אלו, שכתב הסופר בתפילת מוסף של ראש השנה, נכפלו שוב בדיונו בתפילת מוסף למועדים, דף 311: 'מורי קרובי הר"ר שמואל מבבנברק בן הרב זצ"ל לא היה אומר פסוקים בכל המועדים ולא ישמחו במלכותך'. לעומת זאת, במוסף תפילת יום הכיפורים העתיק הסופר את הפסוקים, וכתב: 'מורי קרובי הר"ר שמואל מבבנברק לא היה אומר פסוקי היום בכל המועדים ולא ישמחו במלכותך, ואע"פ כן אכתבם' (דף 68א).
- 140 סוכה כח ע"ב, כט ע"א. והשווה משנה תענית פ"א מ"א.
- 141 הועתק, חוץ מהמשפט האחרון, במנהגות וורמייזא (לעיל, הע' 127), עמ' קפ הע' ט. פסקא זו מצויה אף בכ"י בודפשט, קיפמן A399 עמ' 310. והשווה גם כ"י אראס, ספרייה עירונית 560, דף 279ב, בגיליון.
- 142 אינני יודע מניין באו דבריו של תא"שמע (לעיל, הע' 5), עמ' 72, כי ר' שמואל מבבנברק הוסיף הערות בשולי כתב הפולמוס.
- 143 כ"י אוקספורד 641, דף 262: 'זה העתק' מכתב יד ר' אברהם ב"ר יוסף ז"ל ששאל למוריניו המאור הר' ר' מאיר גיסו מהו לקרות בספר תורה במקום שאין מניין. והשיב לו, למה אין לקרות בה, אפי' יחיד טוב לו לקרות בה כל יום ויום דכת' וקרא בו כל ימי חייו'. גיס זה לא נזכר בדיונו הקצר של צונץ על משפחתו של מהר"ם (L. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin 1865, p. 358; לידעונו נוספות על משפחתו הקרובה של מהר"ם ראה: ש' כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי', סיני י [תשכ"ב], עמ' ריא הע' 113; תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 43 סי' רצג, שאלות והשבוות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, עמ' ה, רס"י פח).
- 144 ר' אשר מאונברוק היה אף הוא תלמידו של ר' שמואל מבבנברק, אך הוא לא כינהו 'מורי קרובי' (השווה סידור ר"ש מגרמיזא, עמ' קיט, קלז, רצו; י' תא"שמע, 'על כמה ענייני מחזור

רחוקה, ומשלוש סיבות. האחת, מהר"ם נקט בכינוי זה רק בדרך כבוד, וכנראה שהוא לא הכיר את ר' שמואל מבמברג באופן אישי;¹⁴⁵ השנייה, הסגנון החריף והבוטה הנקוט בפיו של המחבר איננו מצוי כלל ועיקר אצל מהר"ם מרוטנבורג, והוא איננו מתיישב עם כל הידוע לנו על מהר"ם; והשלישית, תלמידי מהר"ם הותירו עדויות רבות על נוסח התפילה שמהר"ם התפלל בו, ולא מצאנו בעדויות אלו כל רמז למעורבותו של מהר"ם בפולמוס על נוסח התפילה.

עלה בידינו כי 'כתב הפולמוס' נכתב בערך באמצע המאה השלוש עשרה, על ידי חכם שהעריך עד מאוד את דבריו של ר' יהודה החסיד, אך לא זכה להכירו פנים אל פנים; המחבר היה תלמידו וקרובו של ר' שמואל מבמברג, והוא קדם לר' אשר מאוזנברג, אך את זהותו עדיין איננו יודעים.

סוף דבר, עתה משהצלחנו להפריד בין 'כתב הפולמוס' לחיבורים אחרים שנתערבו עמו, ומצאנו כי חלקים נוספים מ'כתב הפולמוס' טמונים עדיין בכתבי-יד, זקוקים אנו למהדורה חדשה ושלמה של 'כתב הפולמוס'. מהדורה זו, שתהא מבוססת על כתבי-היד הקדומים והמדויקים, צריכה לכלול בתוכה גם דיון מסודר בתולדותיו של כל אחד מנוסחי התפילה שעלו בפולמוס, ואף ניתוח מקיף של נוסח התפילה של כ"י אוקספורד 1103 כולו.

ויתרי, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 85-86). על תלמידים אחרים של ר' שמואל מבמברג, שאף הם לא כינהו 'מורי קרובי' אלא בשמות אחרים, ראה א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 408-409; במאמרי 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 587; במאמרי 'תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם', שנתון המשפט העברי כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 177; ובחיבורי (לעיל, הע' 32), עמ' 289-291. קטע מעניין נוסף של אחד מתלמידיו של ר' שמואל מבמברג נמצא בכ"י אוקספורד 641, דף 120 בגיליון (במסגרת הגהות אשכנזיות על הרמב"ם, תחילת הלכות תענית): 'רבי שמחה היה בעל ברית בעשרת ימי תשוב' ואכלו ביום המילה, וה"ה מ"ח"א אב ואילך יכולין לאכול בשר ביום המילה. מיהו מו' הר' שמואל בן ר"ב מיחה בידינו לאכול בשר ביום שנעשה בעל ברית בחדש אב נכנס, ואכלנו עמו דגים. אע"פ שבבחרו' התירו כשנולד הר' יעקב ב"ר שניאור ב"י ימי תשוב' ודרש להם (להם) היתר לאכול ב"י המילה כמו שאכלו בבניין ב"י המק', אעפ"כ לעת זקנותו מיחה'.

145 מהר"ם מביא רק שתי שמועות בשמו של ר' שמואל מבמברג. הראשונה בדין קריאת התורה, ושם מהר"ם יודע על מנהגו של ר' שמואל רק מפי השמועה (תשובות פסקים ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, ח"א, ירושלים תשי"ז, עמ' סו סי' מז: 'וכן שמעתי שהיה עושה מורי קרובי ה"ר שמואל מבייברק'). השמועה השנייה באה בחמש תשובות נפרדות של מהר"ם — בארבע מהן הוא מעיד על מנהגו של ר' שמואל מפי השמועה, ורק בחמישית הוא כותב 'שמעתי מפי קרובי ה"ר שמואל מבמברק זצ"ל', ויש לפקפק בנוסח זה (תשובות מיימוניות, משפטים, סי' ז; מרדכי, גיטין, סי' שצג [מהד' מ"א רבינובין, מחקרים ומקורות, ב (תש"ן), עמ' 580] = תשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תתקנז; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 154 סוף סי' צה; תשובות מהר"ם, דפוס ברלין, עמ' 141 סי' יז; שם, עמ' 229 סי' רט). וכבר העיר על כך אורבך בספרו בעלי התוספות (לעיל, הע' 28), עמ' 527 הע' 27. הדברים שבתשובות מהר"ם, דפוס פראג, סי' תקנה, אינם של מהר"ם (השווה אורבך, שם, עמ' 429!), ראה מה שכתבתי בחיבורי (לעיל, הע' 32), עמ' 289-291, ובפרט בהע' 72.

תוספת בשעת הגהה לסעיף ב

לאחרונה נודע דבר קיומם של שני כתבי־יד נוספים של 'סודי התפילה ב', ראה ספר רקח, הקדמה והלכות חסידות, מהדורת י"א רוזנפלד, ניו יורק תשנ"ח, מבוא, עמ' לז. הרב רוזנפלד שלח לי בטובו תצלומים של שני כתבי־היד, וזה תיאורם. הראשון מעיזבוננו של הרב א"א כ"ץ, הוא העתקה מאוחרת, משנת תרט"ז, והוא מכיל את ספר השם ואת 'סודי התפילה ב' (וראה רוזנפלד, שם, עמ' ג ועמ' לז). בשער כתב־היד רשום: 'ספר השם מהרב המקובל האלקי ר' אליעזר מגרמייזא... העתקתי אני הצעיר חיים ארי' בן יחיאל צבי הכהן נ"י פה ק"ק סיגוט...'; בעמוד הבא מצויה רשימה שנכתבה בשנת תרפ"ח ומסופר בה שהעתקה זו נעשתה מכתב־יד שהיה בידי ר' שמואל שמעלקי [קליין], אבד"ק סעליש. הרושם מוסיף עוד שכתב־היד, שהיה בידי הרב קליין, עבר לר' יוסף נחמיה קורניצר, הלה נתנו לאדמו"ר מבעלז (ר' יששכר דוב רוקח) ועתה — בשנת תרפ"ח — מצוי כתב־היד בידי בנו (האדמו"ר ר' אהרן רוקח) (הרב קורניצר היה חתן בנו של הרב קליין, ראה עליו: שו"ת וחדושי רבנו יוסף נחמיה, בני ברק תשמ"ו, אקדמות מילין, עמ' ג-טז; מ' וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ד, ירושלים תש"ן, עמ' 430-434). חשוב הרבה יותר כתב־היד השני, השייך לאוצר הספרים 'מעשה רוקח' בהנהלת הרב מאיר רוקח (רוזנפלד, שם, עמ' לז), והוא קדום לכל כתבי־היד האחרים של 'סודי התפילה ב' שנזכרו במאמרנו (ידידי בנימין ריצ'לר, מנהל המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, העריך באוזניי שכתב־היד נעתק בשנת 1600 לערך. השיבוש 'ואני יונה הקטן אומר' [לעיל, ליד הע' 49] מצוי כבר בכתב־יד זה).

מעתה מתברר ש'סודי התפילה ב', שהוא כאמור מלאכת הרכבה של כמה חיבורים נפרדים, לא נוצר על ידי הסופר שפעל בפרידברג בראשית המאה השמונה עשרה. הסופר שבפרידברג העתיק טפסים רבים של החיבור, והוא שהביא לפרסומו ברכים, אך החיבור עצמו נוצר לפחות מאה שנה קודם לכן.

MEḤQEREI TALMUD

Talmudic Studies Dedicated to the Memory of
Professor Ephraim E. Urbach

III

PART 2

Edited by

Yaakov Sussmann

David Rosenthal

THE HEBREW UNIVERSITY MAGNES PRESS, JERUSALEM